

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

Takım Numarası: 978-605-2174-50-0 (Tk)

ISBN: 978-605-2174-52-4 (2.c)

Sertifika No : 17576

Kitabın Adı

Osmanlı Döneminde Tefsir

التفسير في العصر العثماني

Tafsir in the Ottoman Period

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER

Adem SAYDAN

Editörler

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr. Abdulhameed MAJEED

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TIRABZON

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dr. Ziyad ALRAWASHDEH

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Arş. Gör. Alaaddin GÜNAY

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Arş. Gör. Fatma Nur ŞENER

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Redaktör

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

İstanbul Darul-Funun İlahiyat Vakfı'nın katkılarıyla basılmıştır.

Baskı

Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.

Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul

Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17

Sertifika No: 40421

1. Basım

Ekim 2018 / 300 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr siparis@ensarneyriyat.com.tr

OSMANLILAR'DA YÂSÎN SÛRESİ TEFSİR GELENEĞİ VE EBÛ İSHÂKZÂDE MEHMED ES'AD EFENDİ'NİN YÂSÎN SÛRESİ TEFİRİ

*Dr. Öğr. Üyesi Şükri MADEN**

Giriş

Osmanlı dönemi tefsir faaliyetlerine bakıldığında tam tefsirlerin oldukça az olduğu dikkat çeker. Çeşitli sebeplere dayalı olarak bu dönem alimleri çok sayıda sûre ve âyet tefsirleri ya da tefsir hâşiyesi yazmayı tercih etmişlerdir. Bu dönem, özellikle sûre tefsirleri açısından zengin bir literatüre sahiptir. Fâtîha, En'âm, Yûsuf, Kehf, Yâsîn, Fetih, Rahmân, Mülk, Nebe', Kadir, Nasr ve İhlâs sûreleri üzerine pek çok tefsir yazılmıştır.¹ Bunlar içinde Yâsîn sûresi hem imanı konulara dair muhtevası hem de faziletiyle ilgili rivayetlerin etkisiyle çoğu müfessir tarafından tefsir edilmek için tercih edilmiştir. Bu çalışma da söz konusu Yâsîn sûresi tefsirlerine yoğunlaşmaktadır. Çalışmada öncelikle Osmanlı döneminde yazılan "Yâsîn sûresi" tefsirlerinin bir dökümü/listesi verilip genel değerlendirmesi yapılacaktır. Ardından da bunlar içinden XVIII. yy. Osmanlı alimlerinden Şeyhülislâm Ebû İshâkzâde Es'ad Efendi'nin (ö. 1166/1753) *Hulâsatü't-Tebyîn fî Tefsîri Sûrati Yâsîn*² adlı geniş eseri

* Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi, madensukru@gmail.com

¹ Bkz. Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân: İlmî Araştırmalar*, c. I, sy. 6, 1999, s. 258-299; Ziya Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s. 165-319, 347-462.

² Çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi Nurosmaniye koleksiyonu 473 numaralı nüsha (1b-167b) ile İBB. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları koleksiyonu 759 numaralı nüsha esas alınacaktır. İlk nüsha (h. 1156), ikincisine (h. 1197) göre daha eski tarihlidir. Ancak ilk nüshada bazı cümle düşüklükleri bulunmaktadır. Buralarda ikinci nüshaya da müracaat edilmiştir.

sûresi tefsirinin¹² Alâaddin Çelebi (ö. 875/1470) tarafından kaleme alındığı görülmektedir. XIV-XX. yüzyıllar arasında, tespitlerimize göre Yâsîn sûresi üzerine hiçbir yüzyılda eksik olmamak üzere otuza yakın tefsir yazılmış görülmektedir. Bunlardan çoğunun Türkçe kaleme alınmış olması gayet dikkat çekicidir. Bu duruma halkın istifadesinin öncelenmiş olması sebep gösterilebilir. Arapça olanlar Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzil* adlı tefsirinin Yâsîn sûresi kısmına yazılan hâşiyeler ile Kara Çelebi (ö. 1009/1600'dan sonra), Sadreddinzâde Mehmed Emîn (ö. 1036/1627) ve Hamâmizâde Ali Efendi'nin (ö. 1189/1775) Yâsîn sûresine yazdıkları tefsirlerdir. Hüseyin b. Ahmed es-Sirozî (ö. XVI. yy.) ve Şehsuvaroğlu Ali'nin (ö. 1058/1648'den sonra) tefsirleri manzûm olarak kaleme alınmıştır. Emir Mustafa ve Hâfız Mehmed Trabzonî sûrenin fazileti üzerine, Şeyhu'l-Kurrâ Muhammed Efendi de sûrenin kıraat vecihlerini açıkladığı eserler kaleme almışlardır. Ünsizâde Hacı Said Efendi, Hâşim Velî, Amasya Müftüsü Mehmed Sabrî ve Celâleddîn b. Sinân Paşa Yâsîn sûresini Türkçe'ye tercüme etmişlerdir. Son dönemde Şehsuvaroğlu Ali, Hamâmizâde Ali Efendi ve Manastırlı İsmail Hakkı'nın (ö. 1912) tefsirleri matbaada basılmıştır. Ayrıca *Bereketzâde İsmail Hakkı'nın (ö. 1918) Yâsîn sûresinden bazı âyetleri tefsirleri Sırât-ı Müstakîm* dergisinde yayımlanmıştır.

Aşağıda tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı döneminde telif edilen Yâsîn sûresi tefsirlerinin kronolojik olarak sıralanmış bir dökümü yer almaktadır. Matbû olanların basım bilgileri, yazmaların ise kütüphane kaydı¹³ belirtilmiştir. Yine listede kendisine ulaşılmayıp bibliyografik çalışmalar veya Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki vesikalarda rastladığımız birkaç eser de yer almaktadır.

Anadolu Türkçesine Ait Bir Tefsirin Üslup Özellikleri", *Turkish Studies*, c. VII, sy. 2, 2012, s. 1217-1227.

¹² Çelik Yayınevi tarafından Şemseddin Muhammed Emir Sultan'a (ö. 833/1429 [?]) nispetle *Yâsîn-i Şerifin Meâl ve Tefsir ve Hâssaları* adlı Osmanlı Türkçesi'nden transkripsiyon bir kitap yayımlanmıştır (İstanbul, 2016). Biz araştırmalarımızda Emir Sultan'a ait böyle bir esere rastlayamadık. Yayınlanan bu kitapta eserin Emir Sultan'a aidiyeti veya eserin orijinal halinin nerede olduğuna dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Telefonla görüştüğümüz yayınevi yetkilileri de bu bilgiye sahip olmadıklarını ve eseri son olarak baskıya hazırlayan Kadir Meral'in vefat ettiği belirtmişlerdir.

¹³ Eserlerin kütüphane kayıtları Kültür Bakanlığı Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İSAM Türkiye Kütüphaneleri, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi ve İBB Atatürk Kitaplığı katalog tarama veri tabanlarına göre verilmiştir.

Osmanlı Dönemi Yâsîn Süresi Tefsir Literatürü:

1. Alâaddin Çelebi Ali b. Hüseyin el-Amâsî (ö. 875/1470), *Tefsîrül-Fâtîha ve Yâsîn*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 282, Damad İbrahim, nr. 452.
2. Nûrullâh Efendi b. Hayreddîn (978/1570'den sonra), *Terceme-i Tefsîr-i Yâsîn-i Şerîf*, Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3905.
3. Abdülmecid b. Nasûh Tosyevî (ö. 996/1588), *Tezkîru'n-Nâsîn fî Tefsîri Sûrati Yâsîn*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 558.
4. Hızır Livâyî (ö. 950/1543'ten sonra), *Manzûm Yâsîn Tefsiri*.¹⁴
5. Hüseyin b. Ahmed es-Sirozî (ö. 1000/1591'den sonra), *Câmi'u'n-Nesâyih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1604, Serez, nr. 1744.¹⁵
6. Kara Çelebi (ö. 1009/1600'dan sonra),¹⁶ *Tefsîru Sûrati'l-Fâtîha ve Yâsîn*, Süleymaniye Ktp., Denizli, nr. 34.
7. Sadreddinzâde Mehmed Emin (ö. 1036/1627), *Tefsîru Sûrati Yâsîn*, Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi, nr. 184. Beyazıd Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 170; Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 1184.
8. Şehsuvaroğlu Ali (ö. 1058/1648'den sonra), *Riyâzu'l-Gufrân*, İstanbul: Süleyman Sâkîb Matbaası, 1313.¹⁷
9. Sinekzâde Seyyid İbrahim b. Ahmed (ö. 1102/1690), *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 63.

¹⁴ Eser hakkında bkz. Ahmet Sevgi, "Livâyî'nin Manzûm Yasin Tefsiri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 33, 2015, s. 1-86.

¹⁵ Eser mesnevi tarzında yazılmış hacimli (10 bin beyit civarında) manzûm bir eserdir. Yâsîn süresi tefsiri çerçevesinde çeşitli tasavvufî konu ve nasihatlere yer verilmiştir. (Murat Çolak, Mesut Bayram Düzenli, "Hüseyin b. Ahmed Sirôzî'nin Hayatı, Eserleri ve Câmiü'l-Envâr 'Alâ Tefsiri'l-İhlâs Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies*, c. IX, sy. 9, 2014, s. 411.)

¹⁶ Mahmut Ayyıldız, *Kara Çelebi Muhammed et-Tirevî'nin Fâtîha Sûresi Tefsiri (Tahlil-Tahkik)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s. 37.

¹⁷ Manzûm Yâsîn süresi tefsiridir. (Murat Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlimi Toplantı 21-22 Ekim 2011, 2012, s. 329.*)

10. Abdülhay b. Saçlı İbrahim Sofu el-Üsküdârî el-Edirnevî (ö. 1117/1705), *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn* (*Tefsîr-i Ba'z-ı Süver-i Kur'âniyye* içinde), İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 2201.

11. Tarikatçı Emîr Mustafa b. Abdullah el-Osmancıkî (ö. 1143/1731), *Tezkârü'n-Nâsîn Fezâ'il-i Yâsîn*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1686, Tahir Ağa Tekke, nr. 310.

12. Mehmed b. Ahmed b. Mehmed el-Hanefî et-Tarsusî (ö. 1145/1732), *Hâşiye alâ Tefsîri Sûrati Yâsîn*, Adana İl Halk Ktp., 597, 631, 1058, 3699.

13. Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Mehmed Es'ad Efendi (ö. 1166/1753), *Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsîri Sûrati Yâsîn*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 51, Hacı Mahmud Efendi, nr. 258, 270; Halet Efendi, nr. 23, 44, 771, Hamidiye, nr. 1461, Laleli, nr. 176, M. Arif-M. Murad, nr. 163, Nurosmaniye, 463; Milli Ktp., nr. 236, 3371; Çorum İl Halk Ktp., nr. 156; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 759.

14. Hamâmizâde Ali Efendi (ö. 1189/1775), *Tefsîru Sûrati Yâsîn*, İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1265/1848.

15. Evliyâ Hüseyin Efendi (ö. 1236/1820'den sonra), *Tefsîr-i Yâsîn-i Şerif*.¹⁸

16. Ünsizâde Hacı Saîd Efendi, *Sûre-i Fâtîha ile Yâsîn-i Şerif Tercümesi Beraber*, Tiflis, 1300/1883.¹⁹

17. Kirmastı Nâibi Bayram Vehbi Efendi (ö. 1311/1893'ten sonra), *Enîsü'l-Bekkâ*.²⁰

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki 1235/1820 tarihli bir vesikada Yâsin sûresini tefsir ederek Padişah'a takdim eden Evliya Hüseyin Efendi'nin bundan dolayı Unkapanı'ndaki dergahın şeyhi öldüğü için bu makamın kendisine tevcihi hususunda isteğinin, Sadrazam tarafından Padişah'a bildirilmesi ve Padişah II. Mahmud'un Hüseyin Efendi hakkında gerekli tahkikat yapılarak bu makama uygunsu atamanın yapılması konusundaki emri ifade edilmektedir. (BOA, HAT, 542/26781.)

¹⁹ Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", s. 315.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki 1311/1893 tarihli bir vesikada Kirmastı Nâibi Bayram Vehbi Efendi'nin basımı için ruhsat istediği *Enîsü'l-Bekkâ* adlı Yâsin-i Şerif Tefsiri'nin incelenmek üzere Meşihat'a gönderildiği ifade edilmektedir. (BOA, MF.MKT, 178/8.)

18. Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912), *Tefsîr-i Süre-i Yâsîn*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı, 1316.

19. Hâşim Velî (ö. 1927'den sonra), *Tercemeli Yâsîn Süresi*, İstanbul: Kırımı Ziyâ Efendi Matbaası, 1343/1925.

20. Osmanzâde Hüseyin Vassâf (ö. 1929), *Esrâr-ı Kur'âniyeden Bir Nebze - Râhu'l-Beyân'dan Yâsîn-i Şerîf Tercümesi-*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2312.

21. Âmasya Müftüsü Mehmed Sabri, *Terceme-i Yâsîn-i Şerîf*, Milli Ktp., Yazmalar Koleksiyonu, nr. A 7957.

22. Celâleddin b. Sinân Paşa, *Terceme-i Süre-i Yâsîn*, Milli Ktp., Yazmalar Koleksiyonu, nr. A 821.

23. Hâfız Mehmed Tahsin b. Ahmed Şemseddin Trabzonî, *Yâsîn-i Şerîfin Havâssı*, Süleymaniye Ktp., Nuri Arlasez, 290.

24. Kırımı, *Tefsîr-i Süre-i Yâsîn*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 7298, 7299; Kastamonu İl Halk Ktp., 1226/04; Süleymaniye Ktp., Nuri Arlasez, nr. 87.

25. Kurra İbrahim, *Tefsîr-i Süre-i Yâsîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 237, Yazma Bağışlar, nr. 3405.

26. Muhammed Hafid, *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvi fî Sûrati Yâsîn*, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 729.²¹

27. Sâdık, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvi alâ Sûrati Yâsîn*.²²

28. Şeyhu'l-Kurrâ Muhammed, *Vücûhu Kırrâeti Sûrati Yâsîn*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 4796.

²¹ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 287.

²² Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 292.

II. Ebû İshâkzâde Mehmed Es'ad Efendi ve Tefsir Eserleri

Mehmed Es'ad Efendi, 1096/1685 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Şeyhülislâm Ebû İshâk İsmâil Efendi'nin (ö. 1137/1725) oğludur. Babasına nispetle "Ebû İshâkzâde" diye meşhur olmuştur. İlk öğrenimini babasından daha sonra Mutavvelci Mehmed Efendi'den (ö. 1131/1719) almıştır. Küçük yaşta Şeyhülislâm Ebû Saidzâde Feyzullah Efendi'den (ö. 1110/1698) mülâzemet almış, 1710 tarihinden itibaren müderrisliğe başlamıştır. Abdüsselâm Medresesi ile Sahn-ı Semân Medreselerinde de müderris olarak görev yapmıştır. Daha sonra Mekke ve Medine müfettişliği ve fetva eminliği vazifelerini ifa etmiş, akabinde Selanik kadılığına tayin edilmiştir. Bu görevinden azledilmiş, ancak 1734 yılında Mekke kadısı olmuştur. 1737'de bu görevinden de azledilerek Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları sırasında kendisine Anadolu kazaskerliği pâyesiyle ordu-yı hümâyûn kadılığı görevi verilmiştir. Bu savaş sırasında Avusturyalılar'ın yenilgiye uğratılıp Adakale'nin fethedilmesinde önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir. Nitekim Belgrad'ın zaptıyla ilgili barış müzakeresi için murahhas tayin edilmiştir. 1744 yılında ise Rumeli kazaskeri olmuştur. Bir süre sonra bu görevinden de azledilmiş, ama daha sonra tekrar aynı göreve getirilmiştir. 20 Temmuz 1748 tarihinde de şeyhülislâm olmuştur. Ne var ki Es'ad Efendi bir yıl sonra 11 Ağustos 1749'da şeyhülislâmluktan da azledilmiş ve Sinop'a sürülmüş, oradan da Gelibolu'ya nakledilmiş ve orada üç yıl ikamete mecbur kalmıştır. 1752'de İstanbul'da oturmasına izin verilmiştir. İstanbul'a döndükten sonra hastalanarak 10 Şevval 1166/10 Ağustos 1753 Cuma günü vefat etmiştir. Es'ad Efendi'nin kabri babasının yaptırdığı Çarşamba'daki İsmail Ağa Camii'nin haziresindedir.²³

Es'ad Efendi'nin oğlu Mehmed Şerif Efendi (ö. 1204/1790) de babası gibi şeyhülislâmlık yapmıştır.²⁴ Es'ad Efendi'nin kızı Fitnat Zübeyde Hanım (ö. 1193/1780) ise tasavvuf hilafeti (Cerrâhî) almış nadir hanım şahsiyetlerden olup *Dîvân* sahibi bir şâiredir.²⁵

²³ Hakkında bkz. Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Devhatü'l-Meşâyih Mea Zeyl*, (zeyl. Ahmed Rifat b. İsmail), M.Ü. Nadir Eserler Ktp., Fen Edebiyat Fakültesi Koleksiyonu, nr. 05372/F01863, s. 96-97; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, nşr. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, II, 491; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin: Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1951-1955, II, 329; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-1342, I, 238-239; Muhammet Nur Doğan, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", *DİA*, 1995, XI, 338-340.

²⁴ Bkz. Tahsin Özcan, "Mehmed Şerif Efendi", *DİA*, 2003, XXVIII, 531.

²⁵ Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [18. Yüzyıl]*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004, s. 637. Fitnat Hanım hakkında bkz. Ömer Faruk Akün, "Fitnat Hanım", *DİA*, TDV, 1996, XIII, 39-46.

Mehmed Es'ad Efendi, ulema bir aileden gelmesi ve ileri seviyedeki ilim ve kültür tahsili neticesinde birçok üst derece devlet görevlerinde bulunarak ilmiyenin en tepesindeki şeyhülislâmlık görevine kadar yükselmiştir. Sadrazam Damad İbrahim Paşa ve Sultan I. Mahmud ile yakın ilişki içinde olmuştur.²⁶ Tefsir ilmine vukufiyeti ve üç dilde şiir söyleyip yazabilecek kadar Türkçe, Arapça ve Farsça'ya hakimiyetinin yanında devrinin önde gelen bestekarlarından²⁷ olması onun ilmi, edebî ve sanat yönünün en açık göstergelerindedir. Müstakimzâde onun şeyhülislâmlık görevinden azledilmesini dürüstlüğü, dinî, amelî ve ilmi gerekler dahilinde hareket etmesi ve kimseye tolerans tanımamasına bağlamaktadır.²⁸ Bazıları ise Sadrazam Seyyid Abdullah Paşa'nın tesiriyle görevden alındığını belirtirler. Ancak azil sebebi hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır.²⁹

Es'ad Efendi tefsir, lügat, şiir ve musiki alanında eser vermiş çok yönlü bir Osmanlı alimidir.³⁰ Tefsir alanında kaleme aldığı 4 eseri bulunmaktadır.

1. *Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûrati Yâsîn*: İleride tafsilatıyla inceleyeceğimiz müstakil Yâsîn sûresi tefsiridir. Alpaydın eser üzerine bir makale çalışması yapmış ve eseri transkripsiyon metniyle birlikte yayımlamıştır.³¹

2. *Tefsîru Âyeti'l-Kürsî*: Bakara sûresinin 255. âyetinin tefsiriyle ilgili olan bu eser Türkçe kaleme alınmıştır. Müfessir mukaddimede eserini dostlarının talebi üzerine kaleme aldığını ve Sultan I. Mahmud'a ithaf ettiğini belirtmektedir.³² Es'ad

²⁶ Recep Uslu, "Müzik Tarihi Açısından Esad Efendi'nin Atrabu'l-Âsâr'ı", *Musikişinas*, sy. 10, 2008, s. 199-200.

²⁷ Esad Efendi'nin günümüze ulaşan iki adet *Rast ilahi* bestesinin yanında *Hüseynî-Nakış Yürük Semâi*, *Arazbâr-Nakış Yürük Semâi*, *Dügâh-Yürük Semâi*, *Dügâh-Çenber*, *Dügâh-Yürük Semâi*, *Dügâh-Devr-i Revân* şarkı formunda besteleri bulunmaktadır. Bestelerin içerik ve müzikal analizi için bkz. Şükrü Maden-Can Doğan, "Şeyhülislam Esad Efendi'nin Bestelerinin İçerik ve Müzikal Analizi", *Uluslararası Dinî Müsiki Sempozyumu 03-05 Kasım 2017*, Amasya, 2017, s. 151-155.

²⁸ Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 96.

²⁹ Doğan, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", XI, 339.

³⁰ Es'ad Efendi'nin lügat, edebiyat, şiir ve musiki alanındaki diğer eserleri için bkz. Doğan, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", XI, 339-340.

³¹ Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Mehmed Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsîn*, haz. Mehmet Akif Alpaydın, Yasin Kitapevi, İstanbul, 2017; Mehmet Akif Alpaydın, "Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsîn İsimli Eseri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (2017), s. 357-394.

³² Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 56, vr. 2^a.

Efendi, ilgili âyeti “el-İ‘râb”, “el-Beyân” ve “et-Tefsîr” başlıkları altında tefsir etmiştir. Bu usulü Yâsîn sûresi tefsirinde de uygulamıştır. Tafsilatlı izah ve yorumlarına “el-Beyân” başlığı altında yer vermektedir. Eserin kütüphanelerde çok sayıda nüshası vardır.³³ İstanbul’da basılmıştır.³⁴ Mustafa Özel tefsirin transkripsiyon metnini makale olarak neşretmiştir.³⁵

3. *Tefsîrül-Âyâtî'l-Musaddere bi-Rabbinâ*: Eser Arapça olup, Kur’ân’daki “Rabbenâ” ibaresinin yer aldığı Peygamber dualarını içeren âyetler sûrelere ayrılmış bir şekilde tefsir edilmektedir. Eserde dirayet yöntemi ön plandadır. Zengin bir kaynak yelpazesi vardır. Dil, belagat ve akaide dair açıklamalara çokça yer verilmiştir. Eserin kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır.³⁶ Salim Raim Hodzha bir yüksek lisans tezi hazırlayarak eseri incelemiş ve tahkik etmiştir.³⁷

4. *Risâle-i Nasriyye*: Şeyhülislâm Es’ad Efendi, bu eserinde “nasara” ve iştikaklarının geçtiği zaferle ilgili âyetleri tefsir etmektedir.³⁸ Alpaydın eserin transkripsiyon metnini makale olarak neşretmiştir.³⁹

Süleymaniye Kütüphanesi’nde Pertev Paşa koleksiyonu 633 numarada (vr. 181^a-186^b) Es’ad Efendi’ye ait *Tefsîr-i Âyet-i Ve’l-Kamera Kaddernâhu* adlı tefsirle ilgili bir risale daha bulunmaktadır. Risale, katalog isminde de belirtildiği gibi Yâsîn sûresinin 39. âyetiyle ilgilidir. “Merhum Müftî Es’ad Efendi’nin menâzil-i kamer tefsir tercemesidir” diye başlayan bu eser, *Hulâsatü’t-Tebyîn* adlı Yâsîn sûresi tefsiri ile karşılaştırıldığında Yâsîn sûresi 39. âyetin tefsiriyle ilgili bölümün aynısı olduğu çok

³³ Atuf Efendi Ktp., Atuf Efendi, nr. 2791; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid nr. 8050; Köprülütü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 19; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 51, 54, 3640, 3645, Fatih, nr. 168, H. Hüsnü Paşa, nr. 80, Hacı Mahmud Efendi, nr. 278, 333, Halet Efendi, nr. 23, 771; Hamidiye, nr. 56, İzmirli İ. Hakkı, nr. 3692, Lala İsmail, nr. 8, 707, 746, Nuri Arlasez, nr. 94, Pertevniyal, nr. 96, Pertev Paşa, nr. 256, Reşid Efendi, nr. 50, Serez, 4015, Şazeli Tekkesi, nr. 53.

³⁴ *Âyetü’l-Kürsî Tefsiri Tercemesi*, nşr. Kırımı Hacı Hafız Mehmed, İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, ts.

³⁵ Mustafa Özel, “Şeyhülislâm Esad Efendi’nin Âyetü’l-Kürsî Tefsiri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 10, 2003, s. 81-105.

³⁶ Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 771, Lala İsmail, nr. 8, Pertev Paşa, nr. 47.

³⁷ Salim Raim Hodzha, *Şeyhülislâm M.Esad Efendi’nin ‘Tefsîrül-Âyâtî’l-Musaddere bi-Kelîmeti Rabbenâ’ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012, s. 1-107.

³⁸ Bkz. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 92.

³⁹ Mehmet Akif Alpaydın, “Şeyhülislâm Ebü İshakzâde Es’ad Efendi’nin Nasriyye İsimli Eseri”, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI/31 (2017), s. 245-276.

rahatlıkla anlaşılabilir. Tefsir nüshalarında olduğu gibi bu müstakil nüshada da çok sayıda görsel yer almaktadır.⁴⁰

III. Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin *Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsîn* Adlı Eseri

Es'ad Efendi, eserinin telif sürecine işaret ederken uzun zamandan beri vaktini ilmi kitapları tetebbu etmek ve çeşitli remizli konulara vakıf olmaya çalışmakla geçirdiğinden bahseder.⁴¹ Eserini bazı dostlarının kendisinden Yâsîn sûresinin müfessirlerin rivayet ve dirayete yönelik görüşlerini de içeren Türkçe bir tefsirini yapmasını istemeleri üzerine kaleme aldığını belirtir.⁴²

Es'ad Efendi, bu tefsirini övgülerle andığı dönemin Osmanlı padişahı Sultan I. Mahmud'a takdim etmiştir.⁴³ Nitekim kendisi şeyhülislâmlık dahil birçok üst görevin onun döneminde getirilmiştir.⁴⁴

Müellif eserin ismini son kısımda "*Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsîn*" olarak kendisi ifade etmiştir. Esad Efendi, tefsirine ebced ile tarih düşmüştür ki bize göre 1156 senesine karşılık gelmektedir.⁴⁵ Buna göre müellifimizin eserini şeyhülislâm olmadan önce Rumeli kazaskeri iken telif etmiş olması muhtemeldir.

Mehmed Es'ad Efendi'nin, tefsirini geniş bir araştırma neticesinde ortaya koyduğu eserin zengin kaynak yelpazesinden anlaşılabilir. Nitekim eserin isminde geçen "*Hulâsa*" kelimesi de eserin diğer kaynaklardan pek çok bilginin

40 Bkz. Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 633, vr. 182^a-186^a. Örneğin ; (*Tefsir-i Âyet-i Ve'l-Kamera Kaddernâhu*, vr. 183^a). Ayrıca bkz. Hodzha, *Şeyhülislâm M.Esad Efendi'nin 'Tefsiri'l-Âyâtü'l-Musaddera bi-Kelimetü Rabbena' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, s. 23-24; Alpaydın, "Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsîn İsimli Eseri", s. 369.

41 Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsîn*, Süleymaniye Ktp., Nurosmaniye, nr. 473, vr. 2^a.

42 Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 2^b.

43 Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 3^b-4^a.

44 Padişah I. Mahmud'un saltanat yılları: 1 Ekim 1730-13 Aralık 1754. (*Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, İstanbul, 2000, s. 465.)

45 Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 167^b. Alpaydın eserin telif tarihini 1157 olarak hesaplamıştır. Bkz. "Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsîn İsimli Eseri", s. 373.

derlenerek hazırlanmış olduğuna işaret etmektedir. Es'ad Efendi'nin müracaat ettiği kaynakların belirlenmesi Osmanlı tefsirinin kaynaklarını da yansıtmaya açısından önemlidir. O, eserin mukaddime kısmında Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-Tenzil*, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *et-Tefsîrül-Kebîr*, Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzil*, İbn Âdil'in (ö. VIII/XIV) *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb* ve Sadreddinzâde Şîrvânî'nin (ö. 1036/1627) *Tefsîru Sûrati Yâsîn* gibi tefsir kaynaklarından yararlandığını belirtmekle⁴⁶ birlikte eserde daha başka tefsir eserlerinden de iktibasta bulunmuştur. İmâm Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*,⁴⁷ Sa'lebi'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyân*,⁴⁸ Kuşeyri'nin (ö. 465/1072) *Letâifü'l-İşârât*,⁴⁹ Vâhidî'nin (ö. 486/1075) *Tefsîru'l-Vasit*,⁵⁰ Ebû Hafs Ömer en-Neseî'nin (ö. 537/1142) *et-Tefsîr*,⁵¹ Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*,⁵² Alâeddîn es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Şerhu Te'vilâti'l-Kur'ân*,⁵³ Abdürrezzâk Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*,⁵⁴ Kazvîni'nin (ö. 745/1344) *Keşfü'l-Keşşâf*⁵⁵ ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*⁵⁶ adlı eserleri Es'ad Efendi'nin diğer tefsir kaynakları arasındadır.⁵⁷

A. Farklı Tefsir Üslubu ve Yöntemi

Buradaki farklılık ile Es'ad Efendi'nin tefsirinde kendine has bir üslup ve yöntem izlediğine vurgu yapılmaktadır. Tefsir literatüründeki yaygın üslupta müfessirler açıklamalarını âyetlerden sonra doğrudan zikretmektedirler. Es'ad Efendi'nin ise lafzî düzeyden öz manaya doğru bir tasnif ve derecelendirme gözettiği görülmektedir. Bazen sadece bir âyeti bazen de iki veya üç âyeti "lügat", "i'râb",

⁴⁶ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 3^a.

⁴⁷ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 152^a, 157^a.

⁴⁸ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 16^a.

⁴⁹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 16^a.

⁵⁰ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 155^b.

⁵¹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 16^b.

⁵² Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 29^a, 141^b.

⁵³ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 152^b.

⁵⁴ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 4^b.

⁵⁵ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 155^b.

⁵⁶ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 57^a.

⁵⁷ Eserde tefsir dışında kullanan diğer kaynaklar için bkz. Alpaydın, "Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve *Hulâsatü't-Tebyîn fî Tefsîri Sûrati Yâsîn İsimli Eseri*", s. 374-381.

“beyân” ve “tefsir” başlıklarına ayırarak tefsir etmektedir.⁵⁸ Es'ad Efendi, öncelikle âyette geçen kelimelerin tek tek sözlük ve ıstılah anlamlarını vermekte, ardından âyetin ayrıntılı irabını yapmaktadır. Müfessirimiz tefsir anlayışı itibarıyla -eserin ismine (*Hulâsatü't-Tebyîn*) de yansıdığı üzere- “Beyân” kavramını öne çıkarmakta ve en kapsamlı açıklama ve yorumlarına bu başlık altında yer vermektedir. Tefsir başlığı altında ise âyetin “tefsirî meâl” türünden icmâlî anlamını zikretmektedir. Biz Es'ad Efendi'nin tefsir anlayışını yine onun tasnifine riayetle ele alacağız.

1. Lügat

Şeyhülislâm Es'ad Efendi, her bir âyet veya âyet grubunun tefsirine âyette yer alan kelimelerin lügat bilgisi ve iştikâkını zikrederek başlamıştır. “Lügat” başlığı altında özellikle tefsirin ilk kısımlarında sonraki âyetlere nazaran daha geniş açıklamalar yer almaktadır. Zira ileriki âyetlerde geçen bazı kelimeler önceki âyetlerde de yer almış ve müfessirimizce lügat olarak açıklanmışsa tekrar değinilmemiş, daha önce açıklanan kısma işaret edilerek geçilmiştir.⁵⁹

Es'ad Efendi'nin bu kısımlardaki bazı açıklamaları kelime meâlî mesabesinde değerlendirilebilir. Müfessirimiz aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere ayrıntıya girmeden sözcüğün temel anlamı ve kelime yapısı hakkında çok kısa bilgiler vermiştir:

“وَآيَةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلِّ الْمَشْحُونِ وَخَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ” (Yâsîn

36/41-42) deyû buyurur. **el-Lüga:** ‘Âyet’ alâmet manasınadır. “Hamelnâ” ikinci bâbdan mütekellim maa'l-gayrdır. Masdarı olan ‘haml’ yükletmek ma'nâsınadır. ‘Zürriyyet’ kişinin neslidir. Gerçi evlâd-ı sığâr ve kibâra ıtlâk olunur. Lâkin aslolan evlâd-ı sığâr ma'nâsınadır. ‘Fülk’ gemidir. ‘Meşhûn’ dolmuş ma'nâsınadır. ‘Halaknâ’nın masdarı olan ‘halk’ yaratmaktır. ‘Misl’ benzeyen nesnedir. ‘Yerkebûn’ dördüncü bâbdan muzârî cem'-i müzekkerdir, masdarı olan ‘rakb’ binmek ma'nâsınadır.⁶⁰

⁵⁸ Alpaydın da Es'ad Efendi'nin bu başlıklandırmasına değinmiştir. Bkz. Alpaydın, “Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Süreti Yâsîn İsimli Eseri”, s. 381.

⁵⁹ Bkz. Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 93^{a-b}, 105^a, 120^a, 122^a, 132^b, 146^a.

⁶⁰ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 86^b.

“وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ” (Yâsîn 36//45) deyû buyurur. **el-Lüga:** ‘İzâ’ kaçan demektir. ‘Kile’ fi’l-i mâzî-i mechûldür, denildi demektir. ‘İttekû’ iftiâl bâbindan emr-i hâzır cem’idir, sakının ve korunun demektir. ‘Mâ’ şeydir. ‘Bejne’ aradır. ‘Eydi’ el ma’nâsına olan ‘yed’in cem’idir. ‘Half’ arka ma’nâsınadır. ‘Lealle’ ricâ ederim demektir. ‘Türhamûn’ fi’l-i muzârî-i mechûlün cem’-i müzekker muhâtabıdır, masdarı olan ‘rahmet’ esirgemektir.⁶¹

“إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغُلٍ فَاكِهُونَ” (Yâsîn 36/55) deyû buyurur. **el-Lüga:** ‘İnne’ tahkik demektir. ‘Ashâb’ yârlar ve yoldaşlar ma’nâsınadır. ‘Cennet’ sık ağaçlı bağçedir, lâkin şer’an ‘dârü’s-sevâb’ cennete ism olmuşdur. ‘Şüğü’l’ dammeteyn ile iş güç ma’nâsınadır. ‘Fâkihûn’ fâkih’in cem’idir, lezzetlinci/lezzetlenici ma’nâsınadır ve tayyibü’n-nefs olana dahi itlâk olunur.⁶²

Bununla birlikte Es’ad Efendi bazı yerlerde kelimelerin salt sözlük bilgisini vermekle yetinmemiş, âyet ve hadislerden delillerle kavramın ihtiva ettiği mana inceliklerini de göstermiştir. Örneğin Yâsîn sûresinin 5. âyetindeki “el-Azîz” ism-i şerifi Es’ad Efendi’nin açıklamasına göre “gâlib” manasına gelir. Kelimenin masdarı olan “izzet”; övmek maksadıyla kullanılabilceği gibi kötölemek için de kullanılabilir. Nitekim “الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ” “Aksine küfredenler, bir gurur ve ayrılık içindedirler” (Sâd 38/2) âyetindeki izzet, küfrün izzetiyle ilgilidir. Ancak Allah, Resûlullâh ve mü’minler için olan izzet daimi ve kalıcı olan hakiki izzettir. Kafirlerin izzeti ise hakikatte izzet değil, zillettir. Nitekim Resûlullâh “هو الله فهو ذل كل عز ليس هو الله” “Allah’tan başkası yanında aranan her izzet aslında zillettir”⁶³ buyurmuş, “من كان يريد العزة فلله العزة جميعا” “Kim izzet ve şeref istiyorsa, bilsin ki izzet ve şerefın hepsi Allah’ındır” (Fâtır 25/10) âyetinde de izzet arayan kimsenin Cenab-ı Allah’tan izzet kazanmaya muhtaç olduğu ifade edilmiştir. Çünkü her türlü izzet Allah’ındır.⁶⁴

⁶¹ Es’ad Efendi, *Hulâsatü’t-Tebyin*, vr. 90^{a-b}.

⁶² Es’ad Efendi, *Hulâsatü’t-Tebyin*, vr. 108^{a-b}.

⁶³ Ahmed b. Yûsuf Semîn el-Halebî, *Umdetü’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrâfî’l-Elfâz*, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1417/1996, III, 68.

⁶⁴ Es’ad Efendi, *Hulâsatü’t-Tebyin*, vr. 22^{a-b}.

2. İrab

Mehmed Es'ad Efendi, tefsir ettiği âyette geçen kelimelerin lügat anlamlarını verdikten sonra âyetin irabını yapmak suretiyle cümle bilgisine geçer. Böylece âyette “ne denildiği”nin anlaşılmasına yönelik olarak ikinci bir adım atılmış olur. Müfessirimiz âyette “ne kastedildiği”ne ise bir sonraki “el-Beyân” başlığı altında yer verecektir.

Es'ad Efendi'nin iraba yönelik açıklamaları bazı âyetler için çok sade ve anlaşılır iken bazen gayet kapsamlı olup birçok ihtimale işaret edilmektedir. Örneğin o, “سَلَامٌ” (Yâsîn 36/58) âyetinin irabını şöyle yapar:

‘Selâm’ lafzen merfû‘ olub ‘mâ’dan bedeldir. Yahud haberi mahzûf mübtedâdir, takdîri ‘ve lehüm selâmün’ demektir. Yahud mevsûlün haberidir, bu takdirce ‘lehüm mâ yed’üne’ de ‘lehüm selâm’a müteallikdir. Yahud mübtedâ-i mahzûfun haberidir, takdîri ‘hüve selâmün’ demektir. ‘Kavlên’ lafzen mansûb olub mukadder ‘yekûlû’nün mef’ûl-i mutlakıdır. ‘Min Rabbi’r-Rahîm’de ‘min’ harf-i cer, ‘Rab’ min ile mecrûrdur. Câr u mecrûr zarf-ı müstekar olub ‘kavl’in sıfatıdır. ‘Rahîm’ dahi ‘Rabb’in sıfatıdır.⁶⁵

Es'ad Efendi, “تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ” (Yâsîn 36/5) âyetindeki “tenzîl” kelimesinin irabında ise çeşitli ihtimalleri de gündeme getirerek daha geniş bir perspektif çizmiştir. Buna göre ‘tenzîl’ kelimesi ‘a’ni’ (kastediyorum) fiilinin takdîri ile mansûb bir mef’ûldür. Ya da ‘nezzele tenzilen’ olarak mef’ûl-i mutlakıdır. Bir başka ihtimale göre ise ibtidâiyet üzere merfû‘ olub haberi sonraki âyetteki ‘li-tünzira’dır. Yahut mahzûf bir ‘hüve’ mübtedâsının haberidir. Bir başka ihtimale göre de ‘tenzîl’, Kur’ân’ın sıfatı olmak üzere mecrûr, ya da önceki âyetteki “sırâtın müstakîm” ifadesinden ya bedel-i kül mine’l-kül veya bedel-i iştimâl olmak üzere mecrûrdur.⁶⁶

3. Beyan

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Şeyhülislâm Es'ad Efendi, âyetleri tefsir ederken kendine has bir üslup takip etmiş ve “beyan” kavramını öne çıkarmıştır. Âyetlerin yorumuna dair kapsamlı ve derinlikli açıklamalarını beyan başlığı altında

⁶⁵ Es'ad Efendi, *Hulâsatü'l-Tebyîn*, vr. 114^a.

⁶⁶ Es'ad Efendi, *Hulâsatü'l-Tebyîn*, vr. 23^{a-b}.

zikretmiştir. Biz de müfessirimizin rivayet ve dirayete dayalı temel tefsir tekniklerini bu başlık altında inceleyeceğiz.

a. Rivayet

Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri

Es'ad Efendi, yorumlarına delil gösterirken en çok müracaat ettiği kaynak yine Kur'an-ı Kerim'dir. Yorumunu desteklemek ya da bir dil kaidesinin veya kavramın Kur'an'daki kullanımlarını göstermek için Yâsîn sûresinin âyetlerini başka âyetlerle izah etme yoluna gitmiştir. Meselâ müfessirimiz Es'ad Efendi, *هُمُ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ* "Onlar ve eşleri gölgeler altında tahtlara kurulurlar" (Yâsîn 36/56) âyetinin beyanında "zevc" kelimesinin iki anlama geldiğini belirtir ve her iki anlamın da Kur'an'daki kullanımlarını gösterir. Birinci olarak zevc, iman ve ihsanda benzer ve denk olandır ki *وَآخِرُ مِنْ شَكْلِهِ أَزْوَاجٌ* "(Cehennemde) Benzer daha başkaları da vardır" (Sâd 38/58) âyetindeki kullanım böyledir. İkincisi ise adamın karısı, kadının kocası anlamındandır. *إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ* "Ancak eşleri ve ellerinin sahip olduğu (câriyeleri) hariç" (Mü'minûn 23/6) âyeti de bu manayı beyan eder. Yine Es'ad Efendi, gölgeler altında keyif süren cennet ahalisini anlatan Yâsîn sûresinin bu âyetindeki manaya "Artık orada bize ne bir yorgunluk dokunacak ne de orada bize bir usanç gelecektir" (Fâtır 35/35) ve "Orada ne güneş (yakıcı sıcak) görürler, ne de dondurucu soğuk" (İnsân 76/13) meâlindeki âyetleri adil iki şahit olarak gösterir.⁶⁷

Kur'an'ın Hadis ile Tefsiri

Es'ad Efendi çok olmasa da bazı âyetleri beyan ederken hadis-i şeriflere de müracat etmiştir. Örneğin *وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا* "Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden dağıtın, denildiğinde, kâfirler müminlere dediler ki; Allah'ın dilediği takdirde doyuracağı kişileri biz mi doyuracağız? Siz gerçekten apaçık bir sapıklık içindediniz" (Yâsîn 36/47) meâlindeki âyetin tefsirinde haram yiyecekler için de rızık

⁶⁷ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 112^b-113^a. Es'ad Efendi'nin âyeti âyetle tefsirine dair diğer örnekler için bkz. *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 32^b, 34^a, 37^a, 37^b, 39^a, 91^a, 92^b, 95^a, 95^b, 109^b, 110^a, 112^b, 113^a, 115^a, 131^a, 135^a, 148^a.

kavramının kullanılıp kullanılmayacağı meselesine temas etmiştir. O, haram kazancın rızık sayılamayacağına dair Mu'tezile'nin görüşüne karşı çıkararak rızık sadece helâl yiyecekler için kullanıldığında ömürleri boyunca rızıklanmamalarının gerekeceğini söylemiştir. Müfessirimizin bu husustaki delilleri ise وَمَا مِنْ ذَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا (Hûd 11/6) âyeti ile لَقَدْ رَزَقَكَ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا، فَاخْتَرْتَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ مِنْ رِزْقِهِ مَكَانَ مَا أَحَلَّ اللَّهُ مِنْ حَلَالِهِ "Allah seni helal ve güzel rızıklarla rızıklandırdı ama sen, Allah'ın helâl olan rızıkının yerine haram kıldığı rızıkını tercih ettin"⁶⁸ hadisi olmuştur.⁶⁹

Kur'an'ın Sahabe Kavli ile Tefsiri

Mehmed Es'ad Efendi'nin sahabenin tefsirlerine de müracaat ettiği görülmektedir. "Yeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran O'dur. İşte siz ateşi ondan yakıyorsunuz" (Yâsîn 36/80) meâlindeki âyette bahsedilen yeşil ağaçla ilgili olarak İbn Abbâs'ın "Arapların merh ve afâr adında iki ayrı tür ağaçları vardır. Bu ikisi taze yeşil ağaçlar olup bunlardan misvâk gibi birer dal kesilince fazlasıyla taze ve rutubetli oldukları için suları akar. Böyle iken ikisi birbirine sürtsele Yüce Allah'ın izni ile ateş çıkıp parlamaya başlar." dediğini naklederek bedevilerin çakmak yerine bu ağaçları kullandıklarını söylemiştir.⁷⁰

Yâsîn Süresi'nin Fazîleti

Şeyhülislâm Es'ad Efendi, Yâsîn sûresinin kısa nazmı, küçük hacmi ile parlak âyetleri, kat'î delilleri, gizli ilimleri, mu'cizevî manaları, etkileyici belagati, göz alıcı işaretleri ve daha başka faydaları da ihtiva ettiğini ifade etmiş ve sûrenin faziletini anlatan rivayetler nakletmiştir. Bunların başında önemle dikkat çektiği إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ قَلْبًا، وَقَلْبُ الْقُرْآنِ يَسُ "Her şeyin bir kalbi vardır. Kur'an'ın kalbi de Yâsîn'dir"⁷¹ hadisi bulunmaktadır. Yine "Kim Yâsîn مِّنْ قَرَأَ يَسُ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِقِرَاءَتَيْهَا قِرَاءَةَ الْقُرْآنِ عَشْرَ مَرَّاتٍ

⁶⁸ Ebü'l-Kâsım et-Taberâni, *Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 1415/1994, VIII, 51.

⁶⁹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 95^a. Es'ad Efendi'nin âyeti hadisle tefsirine dair diğer örnekler için bkz. *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 37^a, 109^b, 133^b.

⁷⁰ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 150^b.

⁷¹ Tirmizî, *Fezâilü'l-Kur'an*, 7; Dârimi, *Fezâilü'l-Kur'an*, 21.

sûresini okursa Allah onun için Kur'ân'ı on defa okumuş gibi sevap yazar",⁷² اِقْرُؤُوا يَسَّ مِنْ قَرَأَ يَسَّ فِي لَيْلَةٍ اَصْبَحَ مَعْفُورًا لَهُ⁷³ ve عَلَى مَوْتَاكُمْ "Kim gece yatarken Yâsîn'i okursa günahlarından bağışlanmış olarak sabahlar"⁷⁴ rivayetleri de Es'ad Efendi'nin tefsirinde yer verdiği nakillerdendir.⁷⁵

Es'ad Efendi'nin tefsirinde sûrenin faziletiyle ilgili naklettiği rivayetlerin sıhhat dereceleri ise farklıdır. Genel itibarıyla gece bu sûreyi okuyanın günahlarının affedileceğine dair rivayet sahih görülürken, Yâsîn'in Kur'ân'ın kalbi olduğu, Yâsîn'in ölümler için okunmasını öğütleyen hadisler ise zayıf bulunmuştur.⁷⁶

Esbâb-ı Nüzûl

Es'ad Efendi tefsirinde اِنَّا جَعَلْنَا فِيْ اَعْتَاقِيْهِمْ اَغْلَالًا فَيَهِيْ اِلَى الْاَذْقَانِ فَهُمْ مُّثْمَخُوْنَ "Biz, onların boyunlarına halkalar geçirdik. O halkalar çenelere kadar dayanmaktadır. Bu yüzden kafaları yukarı kalkıktır."⁷⁷ âyetinin sebep-i nüzûlü hakkında bilgi vermiştir. Rivayet edildiğine göre Ebû Cehil, Resûlullâh'ı namaz kılarken görürse başına taşla vurup kıracağına yemin etmişti. Bir gün Efendimiz namaz kılarken bir taş alıp geldi ve vurmaya kalkıştı. Bir anda elleri boynuna dolandı ve taş eline yapışıp kaldı. Başarısız bir şekilde arkadaşlarının yanına geri döndü. Olanları onlara anlattı. Eline yapışan taş bu sırada yere düşünce başka birisi bu taş alıp aynı niyetle Resûlullâh'ın yanına geldi. Tam vuracakken Allah Teâlâ gözlerini bir anda kör etti. Resûlullâh'ın sesini işitiyor fakat onu bir türlü göremiyordu. O da eli boş bir şekilde geri döndü. Arkadaşlarını dahi göremiyordu. Kavmi ondan neler olduğunu anlatmasını istediler. O da Hz. Peygamber'e yaklaştığında kuyruğunu sallayan kocaman büyük bir deve gördüğünü, eğer biraz da yaklaşıyadı devenin

⁷² Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhaki, *Şu'abü'l-İmân*, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003, IV, 94.

⁷³ Ebû Dâvûd, Cenâiz, 24.

⁷⁴ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ Ebû Ya'lâ el-Mevsili, *Müsnedü Ebi Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dimeşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984, XI, 93.

⁷⁵ Es'ad Efendi, *Hulâsati't-Tebyin*, vr. 6^b, 7^b, 167^a. Es'ad Efendi'nin sûrenin faziletine dair zikrettiği diğer rivayetler için bkz. 166^b-167^b.

⁷⁶ Sûreyle ilgili rivayetler ve değerlendirilmesi hakkında bkz. Mahmut Karakuş, *Yasin Sûresi ile İlgili Rivayetler ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012, s. 13-83, 206.

⁷⁷ Yâsîn 36/8.

kendisini yemesinden korktuğunu anlattı. İşte bunun üzerine Yâsîn sûresinin 8. âyeti nâzil olmuştur.⁷⁸

Es'ad Efendi, sûrenin nüzul sebebinin ise müşriklerin Hz. Peygamber'in resullüğünü inkar ederek sen de bizim gibi bir beşersin demeleri olduğunu ifade etmiştir. Allah Teâlâ müşriklerin iddialarını red ve iptal edip Resûlullâhı teyid etmek için yemin ederek *يَسْ وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* "Yâsîn. Hikmet dolu Kur'an'a yemin olsun ki şüphesiz sen Allah tarafından gönderilmiş peygamberlerdensin ve dosdoğru yol üzeresin."⁷⁹ âyetlerini inzâl buyurmuştur.⁸⁰

Kırâat

Şeyhülislâm Es'ad Efendi tefsirinde âyetlerin kıraat vecihlerine de yer verdiği görülmektedir. Örneğin sûrenin ilk âyeti olan *يَسْ* hurûf-ı mukattaai kıraatlerin çoğunda "yâsîn" diye nûn harfinin sükûnu ile okunur. Ancak kıraat-i seb'adan Verş, İbn Âmir, Ebû Bekr ve Kisâi nûnu ikinci âyetin başındaki vâv harfine idgâm ile kıraat eylemişlerdir. İbn Kesîr, Ebû Amr, Hamza, Kâlûn ve Hafs ise hurûf-ı mukattaada câri olan kural üzere harfleri birbirinden ayırarak vakf halinde nûnun izharı ile okumuşlardır. Bazıları da "eyne" ve "keyfe"nin okunuşları gibi fetha üzere mebni olarak okurlar. Yine kesra ve damme üzere okuyanlar da vardır. Kimileri de yâyi imâle ile okumuşlardır.⁸¹

İsrâiliyat

Yâsîn sûresinin 13. âyetinden itibaren bir beldeye iki peygamber gönderildiği ancak belde halkının onları kabul etmediği, daha sonra üçüncü bir peygamberle ilk iki resulün desteklendiği, fakat yine de ahalinin onları uğursuzlukla itham ederek reddettikleri anlatılır. Sonra ise bölgenin diğer ucundan gelen bir salih kimse ise inkarcılara karşı resulleri savunup kavminden onlara uymalarını istemiştir. Ancak halk onu öldürmüş ve o da cennete girerken bile keşke halkım gerçeği bilseydi diye

⁷⁸ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 27^b-28^a. Rivayet için bkz. Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, (thk. Abdullâh b. Abdilmühsin et-Türkî v.dğr.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006, XVII, 412-413.

⁷⁹ Yâsîn 36/1-3.

⁸⁰ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 19^b-20^a.

⁸¹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 19^a-19^b. Müfessirin kıraat vecihleriyle ilgili diğer beyanları için bkz. vr. 22^a, 29^b, 30^a.

hayflanmıştır. Allah da onları bir sayha ile helak etmiştir. Âyetlerde bu beldenin neresi olduğu, üç peygamberin ve onlara destek olan salih kimsenin isimleri yer almamaktadır. Es'ad Efendi bu darb-ı meselle ilgili olarak pek çok tefsirde de yer alan isrâiliyat olması muhtemel bir anlatıma yer vermiştir. Buna göre bu olaylar Antakya'da geçmiştir. Salih kimse de Habib-i Neccâr'dır. Bu elçiler Hz. İsa'nın havarileridir. Onun hasta oğlunu tedavi etmişler o da onlara iman etmiştir. Bu olay halk arasında yayılınca herkes hastalarını onlara getirmiş ve hastalar onların ellerinde şifa bulmuştur. Haberler krala kadar ulaşır. Kral onlara bizim ilahlarımızdan (putlar) başka ilah var mıdır diye onlara sorar. Onlar onu ve ilahlarını da yaratan bir ilahın var olduğunu ifade ederler. Daha sonra kral onları tutuklatır. Çarşı pazar ortasında onları darb edip hakaret ederler ve hapse atarlar. Hadiseler Hz. İsa'ya ulaşınca o da üçüncü elçisi Şem'un es-Safâ'yı onlara yardım etmesi için gönderir. Şem'un kralla tanışıp aralarında yakınlık oluşur. Şem'un elçilerin zindandan çıkarılmalarını sağlar. Elçiler hak olduklarına delil olarak hastaları iyileştirirler ve ölmüş biri dahi dirilir. Bunun üzerine kral ve bazıları imana gelirler.⁸²

Şiirle İstişhâd

Es'ad Efendi, *إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآتَاوَاهُمْ وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ* "Şüphesiz ölüleri ancak biz diriltiriz. Onların yaptıkları her işi, bıraktıkları her izi yazarız. Biz, her şeyi apaçık bir kitapta sayıp yazmışızdır." âyetindeki "innâ nahnü" (Muhakkak biz) ifadesinin Arap dilindeki kullanımlarını bir şiir ile örneklendirmektedir. Ona göre şâirin "انا ابو النجم وشعري شعري" (Ben Ebü'n-Necm'im. Şiirim de benim şiirim) mısraı gibi şöhreti büyük olan şey hakkında bu türlü kullanımlar bulunmaktadır. Meselâ bilinmeyen bir kimseye sen kimsin denilse, ben falanın oğluyum diye cevap verir. Lakin mâruf olan birine sen kimsin denilse, benim kendimden beni daha iyi ortaya koyacak bir şey yoktur der. İşte bu haseple Es'ad Efendi'ye göre âyet "Muhakkak biz kemâl vasıflarıyla bilinmekteyiz. Biz zatımız ile bilindiğimizde ölüyü diriltmeye kudretimizin olduğu inkar edilmez." Anlamındadır.⁸³

⁸² Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 40^b-42^b. Bu konuyla ilgili rivayetlerin değerlendirmesi için bkz. Harun Savut, "Yasin Suresinde Bahsi Geçen Resul Kavramının Rivayetler Bağlamında Analizi", *Turkish Studies*, c. XI, sy. 5, 2016, s. 469-475.

⁸³ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 36^b. Tefsirdeki şiirle diğer istişhadlar için bkz. vr. 7^a, 89^b, 134^a.

b. Dirayet

Kur'ân İlimleri

Hurûf-ı Mukattaa:

Sûrenin hurûf-ı mukattaa ile başlaması hasebiyle Şeyhülislâm Es'ad Efendi, bu konuya değinerek önce tefsir literatüründeki görüşler hakkında bilgi vermekte ardından da kendisi ebcede dayalı olarak bir takım şahsi yorumlar yapmaktadır. Ona göre bu harfler Kur'ân'ın müteşabihlerinden olup bazı sûrelerin başında bulunurlar. Bazı alimler bu harflerin tevilini Allah'tan başkasının bilmediğini ve bunlar hakkında konuşmanın haram olduğunu söylemişlerdir. Nitekim bazı sahabe ve tabiin alimleri de bunu tekellüf saymışlardır. Bazıları ise nafil ibadetler ile Allah'a yaklaşmış olan ilimde derinleşmiş kimselerin bilebileceği görüşündedirler. Bir kısım alimlere göre ise bu harfler Araplara Kur'ân'ın i'câz yönünü anlatan bir meydan okumadır. Başkaları da sûre başlarındaki bu harflerin her birinin bir kelimenin kısaltması olduğunu söylerler. Örneğin, "Yâsîn"deki "y" yevm-i mîsâka, "sîn" de sırra işaretir.⁸⁴ Es'ad Efendi, bu konuda gayet uzun açıklamalar yapar, ancak sonraki izahları ebcede dayalı, daha ziyade İbn Arabî ve Sadreddin Konevî kaynaklı tasavvufi yorumlardır. Bu konuda Es'ad Efendi'nin yer verdiği görüşler arasından tercihte bulunduğunu söylemek zordur. Ancak harflerin işâri anlamlarına dair yaptığı uzun uzun izahlardan onun bu tür yorumlara meyyal olduğu söylenebilir.⁸⁵

Kur'ân-ı Kerim:

Es'ad Efendi, Kur'ân-ı Kerim'i ise şöyle tarif etmektedir: "Kur'ân, kelâmullâhdır, gayr-i mahlûkdur, lisanlarla tilâvet olunur, mushaflarda kitabet olunmuştur, sadırlarda hıfz olunmuştur, eğerçe kırâet ve kitâbet ve hıfz hâdis ise de."⁸⁶ Görüldüğü gibi Es'ad Efendi, Ehl-i sünnet'in klasik Kur'ân tarifini yapmaktadır. Kur'ân Allah'ın kelâmı olup Mu'tezile'nin dediği gibi yaratılmış değildir. Dil ile okunup mushaflarda yazılmış ve ezberlenmiştir. Ancak onun insanlar tarafından okunması, yazılması ve ezberlenmesi sonradan olan hâdis bir

⁸⁴ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 8^a-9^b.

⁸⁵ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 9^b-19^a.

⁸⁶ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 11^b.

şeydir. O, bu son ifadesiyle de kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî ayırımına işaret etmektedir.

Vahiy:

Es'ad Efendi Kur'an'ın nüzulünü ise vahyin, varlık mertebeleri arasındaki hareketi olarak izah etmektedir. Ona göre eğer Kur'an ile Allah'ın Kelâm sıfatı kastedilirse bunun tenzili mezâhir-i ulviyede zuhûrundan sonra mezâhir-i süfliyeye manevî bir hareket ile hareket etmesidir. Çünkü manevî hareketin zuhûru önce mezâhir-i akliyede sonra nefsiyede sonra misâliyede daha sonra da hissiyede olur. Ancak Kur'an ile harflerden oluşan kelimeler murad edilir ise onun indirilmesi ilm-i ilâhîdeki manaların akliyeve sonra nefsiyeye sonra kelime ve harflerin suretleri misâliyeye sonra hissiyeye hareketidir.⁸⁷ Ayrıca Es'ad Efendi, Kur'an'da uyarının tekrarlanmasını da Kur'an'ın toptan değil, tedrici olarak nüzulünü gösterdiğini belirtmektedir. Ona göre Kur'an'ın aşama aşama nazil olması uyarının devamlılığını, bu ise etkili ve hikmetli olmasını sağlar.⁸⁸

Münâsebâtü'l-Kur'an:

Es'ad Efendi, genel itibariyle âyetlerin öncesiyle münasebetini dikkate alarak yorumlarını ortaya koymakta, bütün bir sûrenin mana örgüsünü okurun zihninde taze tutmaya önem vermektedir. Örneğin o, *وَآيَةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلِّ الْمَشْحُونِ* "Onların zürriyetlerini dopdolu bir gemide taşımamız da onlar için büyük bir ibrettir. Onlar için, bunun gibi binecekleri başka şeyler de yarattık." (Yâsîn 36/41-42) âyetlerinin, öncesindeki âyetlerle üç açıdan münasebetini kurmuştur. Birinci olarak Allah, önceki âyetlerde hayvanların mekanı olan yeryüzünü yarattığını ve oradaki lütf u ihsanlarını anlatmıştı. Burada ise dünyanın yeryüzünden sonra temel diğer mekanı olan denizlerde yarattığı menfaatleri, yeryüzünde yürüyebildikleri gibi denizde de seyredebileceklerini beyan etmiştir. Bu öncesi ve sonrasıyla âyet grubu *وَحَمَلْنَاكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ* "Onları, karada ve denizde taşıdık" (İsrâ 17/70) âyeti gibidir. Münasebetin ikinci yönü ise önceki âyetlerde göklerdeki yıldızların yörüngelerindeki (felek) akışına mukabil olarak şimdi,

⁸⁷ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 23^b.

⁸⁸ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 25^a.

gemilerin (fûlk) denizlerde akışlarından bahsedilmesidir. Üçüncü irtibata göre ise Allah'ın kullarına ihsan ettiği nimetlerin bir kısmı zaruri bir kısmı ise faydalıdır. Zaruri olan ihtiyacı giderirken, faydalı olan refaha eriştirir. Önceki âyetlerde Allah'ın arzı yarattığından bahsetmesi zaruriyat kabilindedir. Çünkü yeryüzü olmasa insan yaşayıp geçimini temin edemez. Önceki âyetlerde geçen gece, gündüz, güneş, ay hep zaruri nimetlerdir. Bu âyetlerde ise insanların menfaat ve refahına yönelik denizlerle ilgili nimetler zikredilmiştir.⁸⁹

Dilbilimsel Tefsir

Es'ad Efendi dile dair izahların ekserisini esasında tefsirin "lügat" ve "i'râb" başlıkları altında yapmıştır. Bununla birlikte "beyân" başlığı altında da gramer ve belâgata dair hususlara değinmiştir. Örneğin ona göre müfessirlerin bir kısmı *إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ* "Biz, onların boyunlarına halkalar geçirdik. O halkalar çenelere kadar dayanmaktadır. Bu yüzden kafaları yukarı kalkıktır." (Yâsîn 36/8) âyetinin istiâre değıl hakiki anlamda olduğunu ifade ederler. Çünkü bu âyette Allah Teâlâ, o kavmin iman etmeyeceklerini bildirdikten sonra hesap gününde ve cehenneme girdikleri vakitteki hallerini haber vermektedir. Ancak müfessirlerin çoğı bu âyeti hakiki anlamda anlamayıp istiâre-i temsiliyeye haml etmişlerdir. Onlara göre âyette bahsedilen Allah'a itaate delalet eden başı önüne eğmeyip isyan ve kibre delalet eden dik başlı olmak, başını döndürememek gibi haller Allah'ın o kavmi imandan men ettiğinin mecazi ifadesidir.⁹⁰

Tasavvufi Tefsir

Ebû İshâkzâde Es'ad Efendi'nin eseri, tasavvufi izahlarla da karşılaşılabilen zengin bir muhtevaya sahiptir. Özellikle harflerin bir takım işârî delaletlerinden bahsetmektedir. Örneğın müfessirimiz, Hz. Ali'nin işaretiyle mevcudatın Besmele'nin bâ'sından zuhûr ettiğini belirtir. Zira bâ harfi Allah'a delalet eden elif harfinin yanında onu dost edinmiş, akla delalet etmektedir. Akıl ise yaratılan ilk mahluktur. Ayrıca telaffuzu itibariyle Besmele'nin 18 harfi, 18 000 âleme işarettir.⁹¹ Sûrenin başındaki mukattaa harflerinin de işârî delaletleri bulunmaktadır. Bu

⁸⁹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 87^a-88^a.

⁹⁰ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 29^a. Es'ad Efendi'nin dilbilimsel tefsirlerine dair diğeri örnekler için bkz. *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 30^a, 70^b, 86^a, 91^b, 97^a, 97^b, 123^b, 131^a, 144^a.

⁹¹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 4^b-5^a.

bağlamda “*Yâsîn, Kur’ân’ın kalbidir*”⁹² hadisine değinen Es’ad Efendi, kalbin vücudun en mu’tedil parçası olduğunu, sûredeki “*Yâsîn*” ifadesiyle de Resûlullâh’ın kastedildiğini, zira onun her açıdan i’tidâl üzere olduğunu ifade eder.⁹³ Yine ona göre her harfin hakikati âlemdeki suretlerdir. Âlemdeki suretler ise esmâ-i ilâhiyeden ibaret olup her bir ismin mazharları vardır. O mazhar olan şey, o esmânın terbiyesi altında bir harfin hakikatine mazhar olur. İnsanoğlu ise soyut-somut, latif-kesif, afâki-enfûsî bütûn esmâ ve sîfata mazhardır. Çünkü bütûn âlemler onda cem olmuştur. Bütûn âlemlerin numunesidir. Bu sebeple de âlem-i sağır, ihatasının genişliği açısından da âlem-i kebîr diye adlandırılır. Onun âleme nispeti, Kur’ân’ın diğer semâvî kitaplara nispeti gibidir.⁹⁴

Genel itibarıyla İbn Arabî ve Sadreddin Konevî etkisi açık olan eserde varlık mertebeleri de vahdet-i vücûd fikri doğrultusunda açıklanmaktadır. Buna göre birinci varlık mertebesi Hak Teâlâ’dır. O, öncelikle âlem-i aklı, sonra ise âlem-i nefsi, sonra âlem-i tabiâtı, daha sonra ise âlem-i cismâniyi yaratmıştır.⁹⁵

Bilimsel Tefsir

Es’ad Efendi’nin sûrenin *عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ حَتَّىٰ مَنَازِلَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ* “*Ay için de birtakım menziller (yörüngeler) tayin ettik. Nihayet o, eğri hurma dalı gibi (hilâl) olur da geri döner*” (Yâsîn 36/39) âyetini tefsirinde yer verdiği astronomiye dair izah ve yorumları eserlerinden bahsettiğimiz kısımda belirttiğimiz üzere kendisinden sonra ayrı bir risale olarak da basılmıştır. Es’ad Efendi burada önce kamerî yılın hesabı hakkında bilgi vermiş, ardından da ayın 28 menziline bulunduğu yerleri ve görünümünü astronomi ıstılahları ile ayrıntılı olarak tasvir etmiştir. Söz konusu menziller sırasıyla şaratan, bütayn, süreyyâ, deberân, hağ’a, hen’a, zirâ, nesre, tarf, cebhe, zübre, sarfe, avvâ, simâk, gafr, zübânâ, iklîl, kalb, şevle, ne’âyim, belde, sa’d-ı zâbih, sa’d-ı büla, sa’dü’s-su’ûd, sa’dü’l-ahbiye, fer’u’d-delü’l-mukaddem, fer’u’d-delü’l-muahhar ve rişâ’ olarak adlandırılmaktadır.⁹⁶

⁹² Tirmizî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, 7.

⁹³ Es’ad Efendi, *Hulâsatü’t-Tebyîn*, vr. 9^b. Harflerin işâri delaletleriyle ilgili diğer yorumları için bkz. *Hulâsatü’t-Tebyîn*, vr. 13^a-15^b.

⁹⁴ Es’ad Efendi, *Hulâsatü’t-Tebyîn*, vr. 11^b-12^a.

⁹⁵ Es’ad Efendi, *Hulâsatü’t-Tebyîn*, vr. 12^b.

⁹⁶ Es’ad Efendi, *Hulâsatü’t-Tebyîn*, vr. 75^b-80^b.

Es'ad Efendi لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ

يسْبَحُونَ “Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzerler” (Yâsîn 36/40) âyetinin tefsirinde ise feleklerin isimleri ve tanıtımını yapmış, ardından da bir görsel ile felekleri resmetmiştir.⁹⁷ Yine Es'ad Efendi, feleklerin zamansal uzunlukları ve dünya üzerindeki bölgeleri hakkında teferruatlı bilgiler zikretmiştir. Kutuplardan bahsederken ise burada senelik vaktin 6 ay gece ve 6 ay gündüz olarak meydana geldiğini bu nedenle de bu bölgede bulunan müslümanlara namazın vakit şartı yerine gelmediğinden namazın vacib olmayacağını; sadece senede bir kere akşam, yatsı ve sabah vakitlerinin vuku bulduğunu, öğle ve ikinci vakitlerinin müteayyen olmadığını ifade etmiştir.⁹⁸ Esad Efendi'nin 39 ve 40. âyetlerin beyanında zikrettiği astronomi bilimine dair bu teferruatlı bilgilere diğer tefsirlerde nadiren rastlamak mümkündür. Bu husus onun kendine has bir tefsir anlayışının göstergelerinden biridir.

4. Tefsir

Ebû İshâkzâde Es'ad Efendi, “Beyan” başlığında âyetlerin ayrıntılı izah ve yorumuna yer verdikten sonra “et-Tefsîr” başlığı altında okura âyetlerin icmâlî anlamını sunmaktadır. Bir nevi önceki kısımda sunduğu teferruatı derleyip toparlayıp âyetten muradın ne olduğunu öz bir şekilde yeniden ifade etmektedir. Bu durum için Es'ad Efendi'nin tefsir kavramı altında daha güvenli bir yol takip ettiği söylenebilir. Zira bu başlık altında ihtilaflardan uzak durduğu görülmektedir. Farklı görüşlere daha ziyade önceki “el-Beyân” başlığı altında yer vermiştir. Onun bu usulü Mâtürîdî'nin tefsir-te'vil ayırımını anımsatmaktadır. Nitekim Mâtürîdî'ye göre tefsir Allah'ın muradına delalet etmesi açısından daha kesin bilgileri ifade ederken, tevilde bunun aksine müteaddid yorumlar söz konusu olabilir ve kesinlik yoktur. Hatta

⁹⁷ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 83^{a-b}. Es'ad Efendi'nin tefsirinde yer verdiği çizime göre feleklerin sureti şu şekildedir: (*Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 83^b.)

⁹⁸ Bkz. Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, 83^b-86^c.

tefsir sadece sahabeye mahsustur ve rivayete dayanmaktadır.⁹⁹ Bu açıdan Es'ad Efendi'nin tefsir-tebyin ayrımı, Mâtürîdî'nin tefsir-te'vil ayrımına kısmen benzetilebilir. Ancak buradaki benzerlik her ikisinin de tefsire ihtilaftan uzak daha kesin ve güvenli bir yorum tarzı olarak bakmalarıyla ilgilidir. Yoksa ki Mâtürîdî'deki ayrım temelde rivayet-dirayet farkına dayanmaktadır. Ayrıca Es'ad Efendi'nin Mâtürîdî'nin *Te'vilât*'ının Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshasının (Revan Köşkü, nr. 182) müstensihî olduğu¹⁰⁰ ve Yâsîn sûresi tefsirinde de kaynak olarak kullandığı bilinmektedir.

Genel itibariyle müfessirimizin "et-Tefsîr" başlığı altındaki ifadeleri kısa olup tefsîrî meâl mesabesinde. Bu minvaldeki birkaç örnek şöyledir:

“وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُم مِّنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنسِلُونَ” (Yâsîn 36/51) et-Tefsîr:

Ma'nâ-yı nazm-ı celîlullâh. İ'lem ve dahi ba's ve haşr için sûr nefh olunur da hemân ol vakitte mevât kabirlerinden Rablerine emri olan mahalle hisâb ve mücâzât için hurûc ve sûr'at ederler, demektir.¹⁰¹

“فَالْيَوْمَ لَا تُظَلِّمُ نَفْسٌ سَيِّئًا وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ” (Yâsîn 36/54) et-Tefsîr:

Ma'nâ-yı nazm-ı celîlullâh. İ'lem bu günde bir nefis zulümden bir şey ile zulm olunmaz ve dahi sizler cezâ olunmazsınız. İllâ ancak işlediğiniz amel sebebiyle cezâ olunursunuz, demektir.¹⁰²

“إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ” (Yâsîn 36/82) et-Tefsîr: Ma'nâ-yı

nazm-ı kerîmullâh. İ'lem bi-murâdihî Cenâb-ı Kâdir ve Kayyûm olan Hallâk-ı zül-Celâl Celle Şânuhû bir şey halk ve icâda irâde-i aliyyesi tealluk eyledikde 'ol' deyu emr kılındığı ân ol şey bilâ terâhî olur, demektir.¹⁰³

⁹⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanhoğlu, müraca. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Dârü'l-Mizân, 2005, I, s. 3-4.

¹⁰⁰ Mehmet Kalaycı, “Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarîlik-Maturîdîlik İhtilafına İlişkin Risalesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, sy. 21, 2012/1, s. 107.

¹⁰¹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 103^a.

¹⁰² Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 108^a.

¹⁰³ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 158^b.

Es'ad Efendi, bazı durumlarda ise önceki âyetlerle de irtibat kurarak daha geniş izahlar sunmuştur. Örneğin onun “ *إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ الْعَلِيمَ فَبَشِّرْهُ* ” (Yâsîn 36/11) âyetine dair “tefsir” başlığı altındaki ifadelerine göre âyet; ‘Bil ki Resûlüm sen ancak Kur’ân’a uyup gaypta Rahman’dan haşyet duyan kimseyi korkutabilirsin, o halde şimdi Kur’ân’a uyup Rahman’dan korkanı mağfiret ve güzel bir fayda ile müjdele’ anlamındadır. Yani Allah, şanı yüce olan Hz. Peygamber’i fetret döneminde ataları uyarılmamış bir kavmi uyarmak için sırât-ı müstakim üzere olan peygamberlerden biri olarak ve rahmet sahibi Allah’ın indirdiği hikmetli Kur’ân ile de teyid ederek göndermiş, ancak o kavmin çoğunun imana gelmeyecekleri ilm-i ezelide muhakkak olduğundan onların üzerine azab vacip olmuştur. Allah böylece onların basiretlerine perde çekmiştir. İlm-i ezelide de onların mü’min olmayacakları sabit olunca Resûlullâh’ın onları uyarması veya uyarmaması arasında bir fark yoktur. Onların çoğunun iman etmesi imkansızdır. Yani Resûlullâh’ın uyarması ancak Kur’ân’a tabi olup ondaki emirlere uyan ve Allah’ın azabı ayan beyan ortaya çıkmadan önce gaybda Allah’tan korkan kimseye fayda verecektir. Bu münasebetle Hz. Peygamber’den bu şekilde Allah’a karşı haşyet duyanı mağfiret ve güzel bir ecir ile müjdelemesi istenmektedir.¹⁰⁴

Es'ad Efendi sûrenin son âyetine dair “tefsir” başlığı altında ise baştan sona sûrenin tamamının icmâlî manasını öz bir şekilde vermiştir. Örnek olması açısından Yâsîn sûresinin son sayfasıyla ilgili kısmı (71-83. âyetler) aşağıya alıyoruz:

Kefere-i mesfûra görüp tefekkür etmezler mi ki tahkik biz azîmü’ş-şân onlar için yed-i kudretimizden sâdir olduğu halde görülür hayvanlar halk eyledik. Onlar ol hayvanâta mâliklerdir ve bize şerikden münezze ol hayvanâtı onlara musahhar eyledik. Pes, imdi ol hayvanâtın ba‘zısını¹⁰⁵ onların merkûbları ba‘zıları me‘kûlleridir ve onlar için ol hayvanâtda menâfi’ ve meşârib vardır. Ya bu kadr-i ni‘amı görüb şükretmezler mi? Ve kefere-i Mekke Allâh Teâlâ’dan gayri ilâhlar ittihâz eylediler ve dilerler ki nusret olunalar. Ol ittihâz eyledikleri ilâhlar onlara yardım etmeğe kâdir değillerdir. Ve ol kefere müttehazları olan ilâh için hâzır kılınmış askerdir. Habîbim,

¹⁰⁴ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 34^b-35^b.

¹⁰⁵ Nurosmaniye nüshasında “ba‘zısını” diye yazılan bu kelime, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nüshasında “ba‘zısı” şeklinde yazılmıştır. İkincisi Türkçe açısından daha uygundur. (Bkz. OE.Yz.0759, vr. 105^a.)

Resûlüm Muhammed aleyhi's-sâlât ol keferenin kavilleri seni mahzûn kılmasun ki tahkîk biz azîmü'ş-şân onların gizledikleri ve âşikâre kıldıklarını bilirüz. İmdi, insân görüb bilmez mi ki tahkîk biz Kâdir-i lâ yezâl onu meniden halk eyledik. İşte o insân ziyâde çekişicidir ve ol hasım olan insân bize mesel darb eder. Hâlbuki kendi hilkatini unudur da dağılmış olan kemiklerini kim dirildir, hâlâ ki çürüyüb pârelenmiş ola der. Habibim, Resûlüm ol izâm-ı ramîmeyi yine ibtidâ yokdan var eden Allâh celle şânühü ihyâ eder deyu kefereye söyle Cenâb-ı Hak her bir halkı âlimdir. Ve ol izâm-ı ramîmeyi evvelen ademden icâd eden Allâh Teâlâ tâze yeşil yaş ağaçdan sizin için ateş halk edendir ki ol vakitte sizler ondan od yandırırız. Ya gökleri ve yerleri halk eyleyen onlar misillileri halk etmeğe kâdir değil midir? Beli, ol Allâh azze şânühü halka kâdir ve âlimdir. Ve Allâh Teâlâ bir şeyi yaratmak murâd eylediği an ol şeye ol deyu emr ettiği ana ol şey olur. Pes, imdi böyle muhakkak mukarrer olucak Cenâb-ı Hâlık Zü'l-Celâl olan Allâh Teâlâ'yı şerik ve nazîrden tenzih etmekle tenzih edin. Öyle Allâh Teâlâ ki her şeyin zâhir ve bâtın milk ü saltanatı kabza-i kudretindedir ve ancak ona döndürülürsünüz demekdir.¹⁰⁶

B. Kelamî İçeriği

Yâsîn sûresinde -müfessirimiz Es'ad Efendi'nin de belirttiği gibi- akaide dair mevzular ön plandadır. Buna binâen bu sûreyi tefsir eden alimlerin izah ve yorumlarında itikada dair hususlara rastlamak mümkündür. Ancak Es'ad Efendi'nin bu konuda da temayüz ettiği ve eserinde "Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye arasındaki ihtilafı kırk mesele" başta olmak üzere cennet ve cehennemin tabakaları, kudret-teklif ilişkisi, gayb ve rızık gibi konularda itikadî açıklamalara yer verdiği görülmektedir. Nitekim kendisi bu sûrenin usûl-i selâse olan vahdâniyet, risâlet ve haşri müştemil olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁷

1. Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye Arasındaki İhtilafı Kırk Mesele

Şeyhülislâm Es'ad Efendi, Yâsîn sûresinin 82. âyetindeki yaratılışa dair "kûn" emrini beyan ederken İmâm Mâtürîdî ile Ebû Hasan el-Eş'arî arasındaki itikada müteallik kırk ihtilafı mesele hakkında uzun bir bahis açmıştır.¹⁰⁸ Tefsirin bu kısmı kelâmî kıymeti sebebiyle daha sonra *Risâle fî İhtilâfâtî'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'arî* adıyla

¹⁰⁶ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 165^b-166^b.

¹⁰⁷ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 35^b.

¹⁰⁸ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyin*, vr. 152^a-158^b.

müstakil olarak istinsah edilmiş ve basılmıştır. Bu risalenin Es'ad Efendi'nin *Hulâsatü't-Tebyîn* adlı tefsiriyle irtibatına ilk değinen kişi ihtilâf risâleleri üzerine bir çalışma yapan Mehmet Kalaycı olmuştur.¹⁰⁹

Es'ad Efendi burada ihtilâflı meseleleri özet olarak zikretmiş, hemen her mesele için ilgili konuların tartışıldığı klasik eserlere göndermede bulunmuştur. Kırkıncı meselenin sonunda da Mâtürîdî ile Eş'arî'nin bu iddialarına getirdikleri deliller, bu delillere yönelik sorular ve bunlara verilen cevapların meselelerin sonunda işaret edilen kaynaklarda tafsilatlıca yer aldığını, merak edenin onlara müracaat edebileceğini belirtmiştir.¹¹⁰

Es'ad Efendi'nin burada zikrettiği kırk mesele şunlardır: *Halk-ı eşyâ, sıfat-ı tekvîn, vâcib bi'z-zât, vüçûb, vüçûd-ı Bârî Teâlâ, bekâ, sıfat-ı kudret, sıfat-ı irâde, sıfat-ı sem' ve basar, sıfat-ı kelâm, kelâm-ı nefsi, isim, kazâ ve kader, müteşâbihât, tevfiik, teklif-i mâ lâ yutâk, ef'âlullâh, hikmet, halefu'l-va'id, fiil-i Bârî'nin kabih ile ittisâfi, küfr-i afv, hasen ve kabih, îmânın aklen vâcib olması, hakikat-i îmân, îmânın ziyâde ve noksân kabul etmesi, mukallidîn îmânı, delâil-i nakliyye, îmânın mahlûk olması, îmân ve İslâm vahdeti, îmânda i'tibâr, se'âdât ile şekâvet, îmânda istisnâ, peygamberler dâr-ı âhiret'e intikâl ettiklerinde nübüvvetlerinin bekâsı, zükûretin nübüvvette lâzım olması, beşer ile melâike tafidîli, kudret-i hakîkiyye, te'sîr-i kudret, ikâ', a'mâl-i sâliha irtidâd ile bâtula olup ba'de'l-İslâm avdet etmesi, küffârın furû'-ı şer'iyeyi terk etdiğinden âhirette küfürden ziyâde mu'azzeb olmaları.¹¹¹*

¹⁰⁹ Ebü İshakzâde Mehmed Es'ad b. İsmâil Efendi el-İstanbuli, *Risâle fi İhtilâfâtî'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'arî*, İstanbul 1287, Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa Tekke, nr. 310, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1686, s. 278-286. Risale üzerine 2012 yılında bir çalışma yapan Kalaycı, Kastamonu İl Halk Ktp. 3906 numaradaki *Risâle fi Beyânî'l-İhtilâf Beyne'l-Eşari ve'l-Mâtürîdî fi'l-İ'tikâd* isimli risalenin isim benzerliğinden ötürü sehven Sahhaflar Seyyidzâde Esad Efendi'ye nispet edildiğini, aslında bu eserin de Ebü İshakzâde Mehmed Es'ad Efendi'nin ilgili risalesi ile bire bir aynı olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 113.

¹¹⁰ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 158^b. Kalaycı, ihtilaf risaleleri üzerinde yaptığı karşılaştırma sonucunda Es'ad Efendi'nin, zikrettiği bu bilgileri Şeyhzâde Abdürrrahîm b. Ali el-Amâsî'nin (ö. 1133/1721) *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid* adlı hacimli eserinden özetlemiş, Mehmed Emin İzzî'nin (XVIII. yy) de *Erbe'üne Mesâil* adlı risalesini Es'ad Efendi'nin metninden hareketle Arapça kaleme almış olabileceğini ileri sürmektedir. (Eserler arasındaki ilişki için bkz. Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", s. 107-112, 114.)

¹¹¹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 152^a-158^b.

Es'ad Efendi'nin ifadelerinin bu ihtilâflı meseleleri açıklamaktan ziyade tespite yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Konuların tafsilatına girmemiş ilgili eserleri işaret etmekle yetinmiştir. Örnek olarak birkaçını aşağıya alıyoruz:

Beşinci mes'ele, vücûd-ı Bârî Teâlâ'da ihtilâflardır. Mâtürîdî; vücûd-ı Bârî, Zât-ı şerîf'in aynıdır dedi. Lâkin Eş'arî dahi aynıyeye zâhib olmuşdur, lâkin bazı eimme-i Eş'ariyye zâid olmasına zâhib olmuşlardır. Tafsîli *Şerh-i Mevâkıf*'de ve *Şerh-i Tecrid*'de beyân olunmuşdur.¹¹²

On altıncı mes'ele teklif-i mâ lâ yutâkda ihtilâflardır. Mâtürîdî Allah Teâlâ'dan bizlere teklif-i mâ lâ yutâk etmek câiz değildir dedi. Tafsîlini İmâm Neseî *Umde*'de beyân etmiştir. Lâkin Eş'arî tecvîz edüp küffâra îmân ile teklif bu kabildendir demiştir. Tafsîli *Mevâkıf*'de ve *Müsâyere*'de beyân olunmuşdur.¹¹³

Yirmi beşinci mes'ele îmân ziyâde ve noksân kabul etmesinde ihtilâflardır. Mâtürîdî îmân ziyâde ve noksân kabul itmez dedi. Lâkin Eş'arî ziyâde ve noksânı kabûl eder dedi. Tafsîli *Mevâkıf*'de mezkûrdur.¹¹⁴

Otuz dokuzuncu mes'ele a'mâl-i sâliha irtidâd ile bâtıla olup ba'de'l-İslâm avdet etmesinde ihtilâflardır. Mâtürîdî ba'de'l-İslâm mürtedin a'mâl-i sâlihası avdet etmez dedi. Lâkin Eş'arî avdet eder dedi. Tafsîlini Sadr Allâme *Tavzih*'inde beyân etmiştir.¹¹⁵

2. Cennet ve Cehennem Tabakaları

Es'ad Efendi, ilgili âyetler vesilesiyle cennet ve cehennem katmanlarından bahsetmektedir. *إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغُلٍ فَاكِهُونَ* "O gün gerçekten cennet ehli, nimetler içinde safa sürerler" (Yâsîn 36/55) âyeti bağlamında cennetin derecesinden en üstününün adn, sonra firdevs, sonra da sırasıyla huld, neîm, me'vâ, dârü's-selâm, mukâme cennetleri olduğunu beyan etmiştir.¹¹⁶ Es'ad Efendi, ayrıca cennetin böylece derecelenmesinin amellerin derece derece olması sebebine dayandığını belirtir. Çünkü gerek farz, gerek nafle, gerek terk-i haram ve mekruh olsun kişi güzel amellerden her ne işlerse onun için bir derece hasıl olur. Yani insanoğlu ahiretteki

¹¹² Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 153^a.

¹¹³ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 155^a.

¹¹⁴ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 156^b.

¹¹⁵ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 158^a.

¹¹⁶ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 109^a.

cennetini bir nevi bu dünyadaki amelleriyle inşa eder, cennetinin fidanlarını amel ve taatleri, zikir u tespihleri ile bu dünyada iken diker. Kişinin cennetteki nimetleri dünyadaki amellerinin suretleridir.¹¹⁷

Es'ad Efendi ayrıca şu an cennetin yaratılmış olup olmadığı hususunda Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile'nin ihtilaf ettiğini, cumhurun el-ân mahluk olduğunu söylediklerini belirtmiştir.¹¹⁸

Şeyhülislâm Es'ad Efendi, *هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ* "İşte, bu size vâdedilen cehennemdir" (Yâsîn 36/63) âyetinin beyanında da cehennemin hâviye, sekar, lezâ, hutâme, sa'îr, cahîm gibi biri diğerinden daha aşağı olan tabakalarından bahsetmiştir.¹¹⁹

3. Kudret

Es'ad Efendi, *فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ* "Artık ne birbirlerine tavsiyede bulunmaya ne de ailelerine dönmeye güçleri yeter" (Yâsîn 36/50) âyetindeki "fe lâ yestetü'üne" ifadesindeki istitâat ile kudret kastedildiğini ifade ettikten sonra "kudret" teriminin oldukça ayrıntılı izahatını yapmıştır. Onun açıklamalarına göre kudretin üç kısmı vardır. Bunlardan biri kelamcıların istilahıdır ki fiilin varlığa gelmesi ile kudret birbirine bağlıdır. Kudretin ikinci ve üçüncü anlamı ise usulcüler tarafından istilah olarak kullanılan kudret-i mümekkin ve kudret-i müyesseredir. Kudret-i mümekkin kişinin malî veya bedenî filleri işlemeye güç yetirebilmesidir. Bu tür kudret her bir hüküm için şarttır. Kudret-i mümekkin kula dinî sorumluluk yüklemek için zaruridir. O olmazsa kul sorumlu olmaz. Bu kudret, vâcibin edâsının şartı olmakla birlikte vâcibin sorumluluğunun borç olarak kalması şart kılınmamıştır. Kudret-i müyessere ise fiili eda eden kimsenin işini kolaylaştıran bir üst kudrettir. Kudret-i müyesserenin üzerine ise teklif yüklenmediğinden teklif için şart değildir. Ancak teklifin devamı için kudret-i müyesserenin de devamı aranır. Ayrıca bir fail, bir fiili o fiilin öncesinde var olan kudreti ile değil o fiil anındaki kudreti ile işler. Allah o sırada yaratır. Ancak kulun bu fiili işleme zorunluluğu yoktur. Allah onda bu kudreti yaratır ve kul işlemeyebilir. Cebriye ve Kaderiye'nin

¹¹⁷ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 109^b.

¹¹⁸ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 110^b.

¹¹⁹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 128^{a-b}.

anlamadığı yer burasıdır. Cebriye fiilden önce ve fiil anında kişide var olacak bir kudretin olmadığını söyler. Onlara göre insan sadece ilahi fiillerin tesiri altında olduğundan gerçek anlamda fiil sahibi değildir. Kaderiye ise insanın fiili işlemek için ihtiyaç duyacağı her türlü kudreti yine sadece insana nispet eder. Allah'ın onda bir güç yaratmadığını ileri sürer.¹²⁰

4. Akıl

Şeyhülislâm Es'ad Efendi, Yâsîn sûresinin 62. âyetindeki *“HİÇ أَقَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ”* ibaresinin beyanında aklın tarifi, tabakaları ve mahalline dair konulardan bahsetmiştir. Öncelikle akıl hakkında çok çeşitli tanımlar yapıldığına değinir. Bazılarına göre akıl güzel ve çirkin, tam ve eksik olanı bilen şeydir. Bazılarına göre de ahiretin hayrını ve şerrini bilen şeydir. Daha başkaları ise aklın güzel ve çirkinin farkını ortaya koyan kuvvet olduğunu söylemişlerdir. Bazılarına göre de akıl kişinin söz ve davranışlarında insana özel değerli bir hey'ettir. Ancak gerçek olan aklın nefsin zaruri ve nazari ilimleri kendisi ile idrak ettiği ruhânî bir nur olmasıdır.¹²¹

Aklın mertebeleri ise dörttür. Birincisi akl-ı heyûlânîdir. Ma'kûlâtı idrak için olan güç ve kabiliyettir. Çocukların aklı böyledir. İkinci mertebede akıl bir meleke olup zaruri şeyleri bilir. O ilim sebebiyle nefis zaruri olandan nazari olanı elde etme kabiliyetine erişir. Üçüncü mertebe akıl bi'l-fiildir. O da zaruri şeylerden nazari şeyleri çıkarma melekesidir. Dördüncü mertebe akl-ı müstefâddır.¹²²

Es'ad Efendi burada hüsün kubûh meselesine de bir parantez açar ve mezheplerin ihtilafından bahseder. Örneğin Mu'tezile'ye göre akıl bir şeyin güzel veya çirkin olduğunu tanıtır ve icab ettirir. Eş'arîlere göre ise akıl burada belirleyici etken değildir. Mâtürîdîler ise aklın aciz bir alet olduğunu, hakikatte bir şeyin hüsün ve kubûhunu bildiren ve icâb ettirenin resuller vasıtası ile Yüce Allah olduğunu ifade

¹²⁰ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 99^{a-b}.

¹²¹ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 123^b-124^a.

¹²² Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 124^b.

ederler.¹²³ Es'ad Efendi başka bir yerde ise aslah olanı tercihin Allah için zorunlu olduğu görüşünü savunan Mu'tezile'yi tenkit etmiştir.¹²⁴

Hakeza aklın insandaki mahalli konusunda da farklı görüşler ortaya atılmıştır. İmâm A'zâm ve bazı tabiplere göre aklın mahallinin dimağ olduğunu söylerler. İmâm Şâfiî ve bir grup kelamcı ise aklın mahallinin kalp olduğunu belirtirler. Bazılarına göre de akıl kalp ile dimağ arasında müşterektir. Hz. Ali'den de aklın kalpte olduğu rivayet edilmiştir. Bazıları ise manaların önce ruha indiği, sonra kalbe geçtiği, daha sonra da dimağa çıktığını ve mütehayyilenin onunla nakş olduğunu ifade etmişlerdir.¹²⁵

5. Gayb

Es'ad Efendi, *“إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَأَجْرٍ كَرِيمٍ”* “Sen ancak zikre (Kur'an'a) uyan ve görmeden Rahmân'dan korkan kimseyi uyarabilirsin. İşte böylesini, bir mağfiret ve güzel bir mükâfatla müjdele” (Yâsîn 36/11) âyeti kapsamında ise “gayb” kavramı hakkında açıklamalar yapmaktadır. Onun açıklamalarına göre gayb; görülemeyen demek olup iki kısımdır. Bir kısmı delil ile bilinebilir. Allah Teâlâ, esmâ ve sıfatları, ahiret ahvali ve bunlardan başka iman vacip olan şeyler böyledir. Kul bunları göremez, onun için gaibdir, ancak görmediği halde kul onlarla mükelleftir. Zira sahih bir nazar ile bunların marifeti mümkündür. Gaybın diğer kısmını bilebilmek için ise herhangi bir delil yoktur. İnsanoğlunun onu bilmesi mümkün değildir. Nitekim Allah bunlarla ilgili olarak “Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez” (En'âm 6/59) buyurmuştur.¹²⁶

6. Rızık

Es'ad Efendi Yâsîn sûresininin 47. âyetinin beyanında Mu'tezile'nin görüşünü reddederek haram gıdaların da rızık olduğunu belirtir. Tabi bu Allah'ın haram yolla yiyecek elde edilmesinden razı olduğu anlamına gelmez. Ayrıca eğer rızık sadece helal yiyecekler için kullanılırsa haram yiyenlerin ömürleri boyunca rızıklanmama-ları başka bir varlık tarafından rızıklandırılmaları anlamına gelir ki bu doğru bir

¹²³ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 124^b.

¹²⁴ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 89^b-90^a.

¹²⁵ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 125^a.

¹²⁶ Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn*, vr. 33^a, 34^a.

yaklaşım değildir. Nitekim ona göre “Yeryüzünde rızkı Allah’a ait olmayan hiçbir canlı yoktur” (Hûd 11/6) âyeti ile “Allah seni helal ve güzel rızıklarla rızıklandırdı ama sen, Allah’ın helâl olan rızkının yerine haram kıldığı rızkını tercih ettin”¹²⁷ hadisi bu hususa işaret etmektedir.¹²⁸

Sonuç

Pek çok Osmanlı alimi Yâsîn sûresi üzerine tefsir yazmıştır. Sürenin faziletiyle ilgili rivayetlerin yanında ulûhiyet, nübüvvet ve haşr gibi akaide dair içeriğinin onları bu sûreye tefsir yazmak için teşvik ettiği eserlerinin mukaddimelerinden anlaşılmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu dönemde Yâsîn sûresi üzerine otuza yakın tefsir yazılmıştır. Türklerin Yâsîn sûresine Osmanlı öncesinde de tefsirler yazdıkları görülmektedir. Örneğin Mustafa b. Muhammed ve Üveys b. Hâce Osman Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde bu sûreye birer tefsir yazmışlardır. Tarihi olarak bakıldığında bu tefsirlerin her yüzyıl daha da artışı en fazla tefsirin XVIII. asırda yazıldığı görülmektedir. Bunların bir kısmı hâşiye ve ta’lik formundandır. XIX. yüzyılda ise Yâsîn sûresinin tefsiri meâl mesâbesinde Türkçe’ye tercüme yapılmıştır. Bununla birlikte bazı Yâsîn sûresi tefsirlerinin nispetlerinde problemeler olduğu görülmektedir. Çalışma içinde bunlara dipnotlarda işaret edilmiştir. Ayrıca Osmanlıların sürenin kıraatine de önem verdikleri görülmektedir. “Yâsîn-hân” olarak isimlendirilen kâriler cami, türbe ve kabir gibi dini mekanlarda düzenli olarak Yâsîn sûreleri okumakla görevlendirilmişlerdir.

Bu tefsirler içinde Şeyhülislâm Ebû İshâkzâde Es’ad Efendi’nin *Hulâsatü’t-Tebyîn* adlı Yâsîn sûresi tefsiri hem farklı üslup yöntemi hem de kelâmî içeriği itibarıyla önemlidir. Es’ad Efendi ilmiye sınıfına mensup bir aileden gelmekte olup kendisi de genç yaştan itibaren ilmiyenin pek çok kademesinde görev yapmış, şeyhülislâmlığa kadar yükselmiştir. Bunun yanında üç dilde (Türkçe, Arapça ve Farsça) şiir yazacak kadar iyi bir edip ve şair, lügat sahibi bir dilci, bestekar, müfessir ve ayrıca tefsirinde yer verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere iyi seviyede kelim ve astronomi bilgisi de olan bir Osmanlı alimidir.

¹²⁷ Taberâni, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, VIII, 51.

¹²⁸ Es’ad Efendi, *Hulâsatü’t-Tebyîn*, vr. 95^a.

Es'ad Efendi, Yâsîn sûresini tefsir ederken yaygın üslubun aksine özel bir yöntem takip etmiş ve âyetleri belli bir tasnif içinde tefsir etmiştir. Tefsir anlayışı itibarıyla onun "Beyân" kavramını öne çıkardığı görülmektedir. Nitekim eserini *Hulâsatü't-Tebyîn* diye isimlendirmiştir. Es'ad Efendi'nin bu üslubu, tefsir eğitimi ve anlaşılır olmak bakımından gayet pratik olarak değerlendirilebilir. Es'ad Efendi'nin eserini kaleme alırken bu türden farklı bir tarz benimsemesi, Osmanlı dönemi tefsirlerinde farklı üslup denemelerinin olduğunu göstermektedir. Zira sadece o değil, Musannifek ve Vardarlı Abdülkerim Efendi de yaygın tefsir üslubunun dışına çıkarak kendilerine has üsluplarla tefsirlerini yazmışlardır. Ayrıca bu tür tasniflerin Osmanlı müfessirlerinin Molla Fenârî'den beri gelen tefsir ilminin diğer İslâmî ilimlerle ilişkisine dair algılarına da işaret ettiği düşünülebilir.

Es'ad Efendi, yorumlarını desteklemek için çoğu zaman âyet, hadis ve sahabe sözlerine başvurmuştur. Nüzul sebepleri ve isrâiliyata dair rivayetler, kıraat vecihleri ve Arap şiiri de onun kaynakları arasındadır. Âyetlerin öncesiyle irtibatına yaptığı vurgu gayet belirgindir. Yine hemen her başlık altında gramer ve belagata dair izahlar yapmış, âyetin hakikat mi mecaz mı ifade ettiğini belirtmiştir. Aynı menzilleriyle ilgili olarak bazı görsellerin de yer aldığı tabii bilimlere dayalı yorumlar ortaya koymuştur. Eserde tasavvufi izahlarla da karşılaşmaktadır. Özellikle sûrenin başında harflerin bir takım işârî delaletlerinden bahsettiği uzun bir kısım bulunmaktadır. Genel itibarıyla İbn Arabî ve Sadreddin Konevî etkisi açık olan bu tasavvufi yorumlarında varlık mertebeleri de vahdet-i vücûd fikri doğrultusunda açıklanmaktadır.

Ayrıca eser yoğun kelâmî bilgi içermektedir. Sûrenin vahdâniyet, risâlet ve haşre dair muhtevasının verdiği imkanla Es'ad Efendi, mütekelim yönünü de eserde ortaya koyma fırsatı bulmuştur. Tefsirin sonuna Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye arasındaki ihtilâflı kırk meseleye dair uzun bir bahis açmıştır. Cennet ve cehennemin tabakaları, kudret-teklif ilişkisi, gayb ve rızık konularına daha geniş değinmiştir.

Kaynakça

Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân: İlmî Araştırmalar*, c. I, sy. 6, 1999, s. 249-303.

Akûn, Ömer Faruk, "Fıtnat Hanım", *DİA*, TDV, 1996, XIII, 39-46.

- Alpaydın, Mehmet Akif, "Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Es'ad Efendi'nin Nasriyye İsimli Eseri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVI, sy. 31, 2017, s. 245-276.
- _____, "Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûreti Yâsîn İsimli Eseri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, 2017, s. 357-394.
- Ayyıldız, Mahmut, *Kara Çelebi Muhammed et-Tirevi'nin Fâtihâ Sûresi Tefsiri (Tahlil-Tahkik)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, İstanbul 2000.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Şuabü'l-İmân*, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- BOA, AE.SABH.I, 104/7079; AE.SMHD.I, 260/21135; C.BLD, 122/6086; C.EV, 39/1920, 487/24621; C.SM,25/1276; EV.BRT, 62/12; HAT, 542/26781; İE.EV, 25/2972; MAD.d, 3911; MF.MKT, 178/8; TS.MA.d, 1490.
- Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-1342.
- Coşan, M. Esad, "XV. Asır Türk Yazarlarından Muslihiddin, Hamidoğulları ve Hızır Beğ", *Vakıflar Dergisi*, c. XIII, 1981, s. 101-111.
- Çolak, Murat-Mesut Bayram Düzenli, "Hüseyn b. Ahmed Sirôzi'nin Hayatı, Eserleri ve Câmiü'l-Envâr 'Alâ Tefsiri'l-İhlâs Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies*, c. IX, sy. 9, 2014, s. 407-436.
- Demir, Ziya, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Doğan, Muhammet Nur, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", *DİA*, 1995, XI, 338-340.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Es'ad Efendi, *Hulâsatü't-Tebyîn fi Tefsiri Sûrati Yâsîn*, Süleymaniye Ktp., Nurosmaniye, nr. 473; İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 759.
- _____, *Risâle-i Nasriyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 92.
- _____, *Tefsir-i Âyet-i 'Ve'l-Kamera Kaddernâhu'*, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 633.
- Güney, Ahmet Faruk, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri", *Divân: İlmî Araştırmalar*, c. X, sy. 18, 2005/1, s. 193-244.
- Hodzha, Salim Raim, *Şeyhülislâm M.Esad Efendi'nin 'Tefsiru'l-Âyâtü'l-Musaddera bi-Kelimetü Rabbena' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2012.
- İsmâil Paşa, el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifin: Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1951-1955.
- Kalaycı, Mehmet, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, sy. 21, 2012/1, s. 99-134.

- Karakış, Mahmut, *Yasin Süresi ile İlgili Rivayetler ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.
- Kaya, Murat, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı 21-22 Ekim 2011, 2012*, s. 301-338.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an*, (thk. Abdullâh b. Abdilmühsin et-Türkî v.dğr.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Maden, Şükrü, "Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fâtîha Suresi Tefsir Literatürü", (Tebliğ Özet Kitapçığı), *Uluslararası Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları Sempozyumu 18-19 Ekim 2017, Sakarya*, 2017.
- _____, Şükrü-Can Doğan, "Şeyhülislam Esad Efendi'nin Bestelerinin İçerik ve Müzikal Analizi", *Uluslararası Dinî Müsiki Sempozyumu 03-05 Kasım 2017, Amasya*, 2017, s. 149-156.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Ahmed Vanlıoğlu, müracaa. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Dârü'l-Mizân, 2005.
- Mertoğlu, M. Suat, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış -Birincil Eserler ve Onlara Dair İncelemeler-", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. IX, sy. 18, 2011, s. 9-66.
- Mevsilî, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dimeşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984.
- Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [18. Yüzyıl]*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Müstakimzâde, Süleyman Sa'deddin Efendi, *Devhatü'l-Meşâyih Mea Zeyl*, (zeyl. Ahmed Rif'at b. İsmail), M.Ü. Nadir Eserler Ktp., Fen Edebiyat Fakültesi Koleksiyonu, nr. 05372/F01863.
- Özcan, Tahsin, "Mehmed Şerif Efendi", *DİA*, 2003, XXVIII, 531-532.
- Özel, Mustafa, "Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Âyetü'l-Kürsî Tefsiri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 10, 2003, s. 81-105.
- Savut, Harun, "Yasin Suresinde Bahsi Geçen Resul Kavramının Rivayetler Bağlamında Analizi", *Turkish Studies*, c. XI, sy. 5, 2016, s. 461-480.
- Semin el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf Semin el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsiri Eşrâfi'l-Elfâz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Sevgi, Ahmet, "Livâyi'nin Manzûm Yasin Tefsiri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 33, 2015, s. 1-86.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, nşr. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

- Şan, Funda, *Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın 'Amme Cüzü Üzerinde Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım, *Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi, Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 1415/1994.
- Topaloğlu, Bekir, "Yâsîn Sûresi", *DİA*, 2003, XLIII, 340-341.
- Uslu, Recep, "Müzik Tarihi Açısından Esad Efendi'nin Atrabu'l-Âsâr'ı", *Musikişinas*, sy. 10, 2008, s. 192-232.
- Yıldırım, Kübra, "Eski Anadolu Türkçesine Ait Bir Tefsirin Üslûp Özellikleri", *Turkish Studies*, c. VII, sy. 2, 2012, s. 1217-1227.